

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира
Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

Кваліфікаційна робота

на тему:

«Міграційні процеси та особливості розселення українців, депортованих з території Польської Республіки, в Українській РСР у 1944–1947 рр.»

Освітньо-професійна програма
032 Історія та археологія

Спеціальність:
032 Історія та археологія
Виконав: студент мІА-23
Павло Гайдамаха

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Володимир КІЦАК

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Леся Костюк

Робота захищена з оцінкою:
Національна шкала _____
Кількість балів: _____
Оцінка: ECTS _____

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерельна база дослідження.....	8
1.1. Висвітлення проблеми в історичній науковій літературі.....	8
1.2. Джерельна база дослідження	17
1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження.....	21
РОЗДІЛ II. Хід депортації українців Закарпаття	24
РОЗДІЛ III. Розселення депортованих закарпатців в областях УРСР.	
Причини й наслідки подвійного і потрійного переселення.....	48
3.1. Урядові плани розселення закарпатців	48
3.2. Причини примусового поселення закарпатців за межами західних областей УРСР.....	62
3.3. Самовільна міграція депортованих у західному напрямку: причини і наслідки	70
ВИСНОВКИ.....	94
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	98

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АК – Армія крайова

БХ – Батальйони хлопські

ВО – Військова округа

ВП – Військо польське

ДП – Дивізія піхоти

КВБ – Корпус внутрішньої безпеки

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОУН – Організація українських націоналістів

ПКНВ – Польський комітет національного визволення

ПНР – Польська народна республіка

РМ – Рада Міністрів

РНК – Рада Народних Комісарів

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЧА – Червона армія

ВСТУП

Актуальність теми. Демократичні трансформації, що розгорнулися в Україні наприкінці 1980-х рр., а також глибокі соціально-економічні зрушення зумовили істотне посилення суспільної зацікавленості історичним знанням, передусім тими аспектами минулого, які тривалий час залишалися поза межами наукового аналізу або піддавалися ідеологічним обмеженням. Особливе місце в цьому контексті посідає проблематика українсько-польських взаємин. Упродовж багатовікової спільної історії двох народів сформувався значний комплекс питань, які з політичних, ідеологічних та методологічних причин не були належним чином осмислені ані в українській, ані у світовій історіографії.

Особливої наукової дискусійності набуває аналіз подій, що відбувалися на західній периферії української етнічної території в першій половині ХХ ст. Зокрема, недостатньо вивченим залишається процес депортації близько півмільйона українського населення із Закерзоння до УРСР, особливості його розселення на новому місці проживання, а також подальші адаптаційно-інтеграційні процеси. У радянський період проблематика депортацій фактично перебувала поза межами наукового дослідження. Закритість архівних фондів, відсутність можливостей для збирання усних свідчень безпосередніх учасників і очевидців подій, а також ідеологічне замовлення режиму на висвітлення міжнаціональних відносин виключно в парадигмі «дружби народів» зумовили суттєве викривлення історичної картини депортаційних процесів. У результаті сформувався вкрай обмежений корпус історичних праць, присвячених примусовому виселенню українського населення із західних етнічних територій України.

Польські, так само як і радянські історики, інтерпретували зазначені події переважно в позитивному ключі, із обов'язковим акцентуванням на «негативному характері» будь-яких проявів українського національного руху. Примусове виселення українського населення репрезентувалося як процес «санації» Польщі від етнічної спільноти, яку офіційна історіографія трактувала

як таку, що нібито здійснювала систематичну антидержавну діяльність і поклала на неї відповідальність за ескалацію кривавого міжетнічного конфлікту. Лише після здобуття Україною незалежності стало можливим формування об'єктивно-критичного підходу до наукового осмислення цієї проблематики та її переоцінка поза межами ідеологічних схем.

Географічно суміжне розташування Польщі та України, багатовікове накладання їхніх етнічних територій, а також наявність спільних економічних і політичних інтересів та проєктів зумовлюють необхідність всебічного й неупередженого висвітлення контроверсійних питань спільної історії. Такий підхід унеможливив би політичні спекуляції з боку окремих середовищ, сприяв би подоланню усталених історичних стереотипів і спрощеного, бінарного сприйняття подій періоду депортацій українського й польського населення. Водночас це створило б передумови для зменшення взаємних, часто недостатньо обґрунтованих, звинувачень і претензій, що виникали та відтворювалися упродовж останніх десятиліть.

Наприкінці Другої світової війни відбувся останній у Європі масштабний перегляд державних кордонів, що супроводжувався наймасовішими за кілька попередніх століть примусовими депортаціями населення. Фрагментарне й поверхове висвітлення проблеми виселення місцевого українського населення з польської території не дає змоги сформуванню цілісного та комплексного уявлення про цей етап європейської й світової історії.

В часі Світової війни значна частина населення України загинула через бойові дії. Понад мільйон поляків, кримських татар, німців та представників інших народів було примусово виселено з території республіки. Водночас до УРСР із Польщі було депортовано понад 482 тисячі українців. Процеси їх розселення, подальших міграцій, а також економічно-побутової й соціально-психологічної адаптації та інтеграції в нове соціальне середовище залишаються малодослідженою проблемою навіть у сучасній українській історіографії. Недостатній рівень наукового опрацювання цієї теми унеможливорює комплексне й неупереджене дослідження процесів повоєнної відбудови України, у яких

вихідці із Закерзоння брали безпосередню участь. З огляду на це означена проблематика набуває вагомого значення не лише в історичному, а й у громадсько-політичному та міжнародно-правовому вимірах.

Мета роботи – дослідити процес депортації, розселення й самовільних міграцій українців Закерзоння на території УРСР впродовж 1944-1947 рр. на основі ґрунтовного аналізу архівних джерел, опублікованих документів та історичної літератури.

Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

– вивчити рівень наукового опрацювання проблематики в українській, зарубіжній та польській історіографії, проаналізувати наявний корпус опублікованих джерел, а також максимально розширити джерельну базу за рахунок матеріалів, що потребують подальшого дослідження й безпосередньо стосуються процесів депортації, розселення та адаптації українського населення Закерзоння.

– висвітлити процес депортації українського населення із Польщі, здійснити його структуризацію, виокремити основні етапи та проаналізувати характерні особливості кожного з них;

– проаналізувати плани радянського керівництва щодо розселення українського населення Закерзоння на території УРСР;

– вивчити фактори та причини фактичного розселення українського населення в різних регіонах УРСР.

– виявити чинники, які зумовили майже повну міграцію депортованих українців із Закерзоння до Наддніпрянської України на захід, а також простежити реакцію радянських органів влади на цю самовільну міграцію.

Об’єктом дослідження є трансформації етнічного складу населення українських етнічних територій наприкінці та в післявоєнний період Другої світової війни, суспільно-політичні процеси, що супроводжували ці зміни.

Предметом дослідження є процес депортації українського населення із Закерзоння та його подальше розселення і внутрішні міграції на території УРСР у період 1944–1947 років.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від підписання Угоди про евакуацію між урядами УРСР та Польщі 9 вересня 1944 року до 31 грудня 1947 року – кінцевого строку, до якого мали завершитися взаєморозрахунки між органами влади та переселенцями щодо залишеного в Польщі майна й цілковито припинитись масові міграції депортованих, які пробували знайти хоч частково придатні для життя регіони. Даний період дозволяє уважно проаналізувати проведення депортації закерзонців на кожному з її етапів, детально розглянути, як відбувалось розселення й міграції закерзонців у областях УРСР.

Територіальні межі дослідження охоплюють усі воєводства південного сходу Республіки Польща, де до 1944 року компактно проживало українське населення, а також усю територію України за винятком Криму, куди депортація українців у 1944–1946 роках не здійснювалася.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що кваліфікаційна робота є цілісним дослідженням міграційних процесів на території УРСР наприкінці Другої світової війни та після її закінчення, під час яких українці Закерзоння були змушені декілька раз міняти місце свого проживання.

Автором на основі опублікованих українських та зарубіжних джерел та історичної літератури, аналізу архівних документів періоду закінчення Другої світової війни та післявоєнного періоду вдалось довести, що весь перебіг депортації не мав жодних ознак добровільності.

Вивчені архівні документи і опубліковані матеріали, які доводять, що органи державної влади не вчасно і не на належному рівні виконали свої обіцянки відносно відповідного матеріального забезпечення закерзонців в УРСР. Наслідком цього був тривалий і болісний процес переселення закерзонців у західні регіони УРСР, де можна було знайти більш-менш пристойне житло та ділянки ще не залучених до колгоспів земель. Крім того, було здійснено низку важливих статистичних обчислень та узагальнень, які сприяють поглибленню розуміння процесів адаптації переселенців на території повоєнної України.

Практичне значення одержаних результатів. Отримані в межах кваліфікаційної роботи фактичні дані, теоретичні положення, висновки та узагальнення сприяють розширенню та поглибленню наукового розуміння післявоєнних трансформацій державних і етнографічних кордонів України та Польщі.

Результати дослідження можуть мати практичну та наукову цінність для ґрунтовного вивчення політичної та етнічної історії післявоєнної Європи, а також сприятимуть подоланню стереотипних уявлень про «добровільний» характер переселення майже півмільйона закерзонців із їхніх споконвічних земель у 1944–1946 рр. під час освоєння відповідних тем у курсі шкільних предметів «Історія України» та «Всесвітня історія». Дослідження передумов, перебігу та наслідків депортації українського населення з Польщі дозволяє переосмислити українсько-польські відносини середини ХХ ст. з нової, більш комплексної перспективи.

Результати дослідження також можуть бути підставою для вироблення практичних рекомендацій щодо полегшення майбутнього повернення громадян України на території, які будуть звільнені від тимчасової окупації російською федерацією.

Матеріали та результати кваліфікаційної роботи можуть бути використані при підготовці шкільних краєзнавчих досліджень по історії окремих регіонів України та Польщі, так і при підготовці краєзнавчих рефератів. Доцільно використовувати узагальнену інформацію для проведення краєзнавчих екскурсій.

Структура кваліфікаційної роботи. Дана робота складається з переліку умовних скорочень, символів, скорочень і термінів, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (98 позицій). Обсяг кваліфікаційної роботи – 107 сторінок.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Висвітлення проблеми в історичній науковій літературі

Дослідження депортації українського населення із воєводств Польщі та його розселення у 1944–1947 р. довго залишалося поза увагою історичної науки з низки ідеологічних та політичних причин. Після падіння комуністичних режимів в Україні та Польщі з'явилася можливість здійснювати такі дослідження, що викликало значний науковий інтерес з кількох причин. По-перше, проблема депортацій тривалий час залишалася однією з маловивчених сторінок історії, дефіцит знань про яку ускладнював формування цілісного уявлення про післявоєнний світовий порядок. По-друге, ще були живі очевидці та учасники цих подій, кожен із яких зберігав власну суб'єктивну перспективу щодо депортації. По-третє, вивчення депортацій у контексті українсько-польських відносин середини ХХ століття стало необхідним для протидії політичним та псевдоісторичним спекуляціям у польському та українському суспільствах. У результаті з'явився ряд досліджень, що охоплюють окремі аспекти проблеми, проте вони не забезпечують комплексного та всебічного висвітлення процесів депортації, розселення та соціально-побутової й економічної адаптації українців.

Враховуючи відсутність у сучасній українській та польській історіографії дослідження, яке б повністю охоплювало суть і зміст проблеми, нами здійснено спробу проаналізувати широке коло історичних праць. Особливу увагу приділено питанням історіографії депортації українців із Польщі та їх розселення в регіонах УРСР із майже неминучими подальшими міграційними процесами. Додатково розглянуто дослідження істориків, які в так чи інакше висвітлювали проблематику післявоєнного відновлення республіки та етнічних трансформацій, що мали місце в УРСР у 1944–1947 рр.

Під час систематизації історіографічних наукових досліджень застосовано проблемно-хронологічний підхід, відповідно до якого наукові праці було поділено на такі групи:

- перша група – праці українських учених діаспори;
- друга група – дослідження сучасних українських науковців;
- третя група – праці сучасних польських істориків.

Значним є внесок українських науковців діаспори у цю сферу. Проте через обмежену доступність радянських та польських архівних джерел, а також неможливість фіксувати свідчення безпосередніх учасників подій, не вдалося створити цілісне наукове дослідження за цією проблематикою. Якщо питання депортації закерзонців з Польщі та діяльності УПА проти примусового виселення висвітлено більш-менш детально, то проблематика розселення депортованих та їхньої адаптації залишилася майже не розробленою.

Ряд публікацій, присвячених виселенню закерзонців, опублікований у календарях та альманахах, спрямований на привернення уваги світової громадськості до цих трагічних подій, акцентуючи на їхній несправедливості та насильницькому характері. Одним із недоліків таких матеріалів є їхня публіцистичність, що обмежує можливості використання цих джерел у наукових дослідженнях [1; 2; 3; 4; 5].

Особливу наукову цінність мають статті, включені до колективного дослідження "Лемківщина. Земля – історія – культура", у яких розкривається процес виселення українців із Польщі з наголосом на примусовому характері цього явища та способах і методах опору виселенню, що застосовувало українське населення Закерзоння. Зокрема, питання способів протидії виселенню висвітлено в нарисі С. Гляша, а в нарисі І. Гватя процес переселення відтворено на основі свідчень очевидців тих подій [6].

Відомий канадський дослідник М. Трухан у своїй монографії у одному з розділів проводить бібліографічний аналіз досліджень із проблематики переселення та детально висвітлює питання депортації українського населення Закерзоння до УРСР [7].

У своїй монографії Є. Пастернак здійснює короткий огляд перебігу депортації українців із північного сегмента Закерзоння та висвітлює діяльність повстанських сотень. Зокрема, автор висвітлює співпрацю УПА та АК у боротьбі з польською комуністичною владою, яка здійснювала примусове виселення населення [8].

Після дезінтеграції СРСР і утворення на його території незалежних держав в Україні нарешті зникли заборони та упередження щодо критичного аналізу діяльності органів радянської влади загалом і зокрема у середині ХХ століття. Відкрився доступ до раніше заборонених архівних матеріалів, а також з'явилася можливість публікації історичних досліджень, що об'єктивно висвітлювали сторінки вітчизняної історії, які раніше або заборонялися, або подавалися у значній мірі заангажовано. Серед іншого почалося системне вивчення проблеми подвійних переселень на території УРСР [9, 10].

Певну увагу проблемі розселення депортованих українців із Польщі приділено у двотомнику І. Біласа. У першому томі міститься розділ «Репресивно-каральна система та масові депортації народів (1945–1947)», в якому з правничих позицій розглянуто Угоду між урядами УРСР і Польської Республіки. Висвітлено процес депортації, а також позицію ООН і УПА щодо масового виселення українців. Окремо проаналізовано роль НКВС як основного органу, що здійснював організацію та проведення примусового переселення. У другому томі надано 45 сторінок документів, які безпосередньо стосуються проблем депортації із Закерзоння та подальшого розселення депортованих. Важливість праці І. Біласа підкреслюється тим, що більшість опублікованих архівних матеріалів зберігаються в Архіві Головного інформаційного бюро МВС України та Державному архіві Російської Федерації [11].

Першою книгою, виданою в Україні та повністю присвяченою проблемі депортації українців, стала праця В. Сергійчука «Трагедія українців Польщі». На основі численних архівних та опублікованих документів автор обґрунтовано доводить автохтонність українців на території Закерзоння, демонструє процес освоєння цих земель українським населенням ще з часів Київської Русі та

постійне прагнення місцевих жителів жити на своїй землі у складі України. Виселення українців із батьківських земель автор однозначно оцінює як негативне явище.

У розділі «Депортація до УРСР у 1944–1946 роках» Сергійчук детально висвітлює процес депортування українців із Польщі, їх розселення у новій батьківщині, водночас показуючи неефективність радянської системи забезпечення та адаптації новоприбулих громадян. Окремо наведено документи, що свідчать про нагородження організаторів і виконавців депортації урядовими відзнаками.

Фактично праця поєднує науковий аналіз із збірником важливих документів, що стосуються депортації. Кожному з шести розділів передують ґрунтовна стаття, яка розкриває авторське бачення подій. Різноманітні матеріали – статистичні дані, інформація про перебіг переселення, інструкції, постанови, накази, стенограми нарад партійних і радянських органів – підтверджують і наочно ілюструють висунуті Сергійчуком тези [12]. У 1999 р. В. Сергійчук видав книгу «Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках», яка дає можливість проводити паралелі між виселенням поляків і українців. На її основі також можна простежити, наскільки неефективно радянські органи влади використовували майно, залишене поляками, для полегшення економічно-побутового облаштування українців Закарпаття, що прибули на територію УРСР [13].

Важливим джерелом для дослідження проблеми депортацій є публікація Ю. Сливки, яка є вступною статтею до збірника «Депортації». У ній автор здійснює комплексний огляд долі українського населення Закарпаття, яке протягом короткого часу зазнало німецької депортації у 1941–1944 роках, радянсько-польської депортації 1944–1946 років та польської депортації 1947 року, загальновідомої як Акція «Вісла». Водночас у роботі розглядаються напрямки депортації українців та відповідний опір населення примусовому виселенню. За оцінкою Ю. Сливки, дві останні депортації були ініційовані та

погоджені керівництвом Радянського Союзу, яке безпосередньо причетне до трагедії закерзонців [14].

Окремий розділ у збірнику праць «Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» повністю присвячений проблематиці депортації українців із північної частини Закерзоння, їхньому розселенню на Волині та подальшій ресоціалізації. Значну цінність становить також велика кількість спогадів, включених до збірника, які доповнюють документальне висвітлення подій і надають дослідженню особистісно-історичної перспективи [15].

Новим дослідженням, опублікованим у 2011-2014 рр., є тритомна праця Ю. Макара, М. Горного, В. Макара та А. Салюка «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи.» На основі матеріалів архівів України, Канади і Польщі, а також із залученням опублікованих документів і значної кількості наукових праць автори виклали власне бачення долі українців Південного Підляшшя і Холмщини наприкінці Другої світової війни. Детально висвітлено проблеми депортації українців згідно з Угодою від 9 вересня 1944 р. до УРСР із подальшим їх розселенням, міграційними процесами та економічною і соціальною адаптацією. Окремо розглянуто перебіг Акції «Вісла» [16; 17; 18].

На початку 90-х рр. вперше в пресі були опубліковані спогади очевидців депортації, а також публіцистичні статті, що містили політичну оцінку Угоди від 9 вересня 1944 р. Розпочалася робота наукових конференцій, повністю присвячених проблемі депортації із Польщі. Зокрема, до 50-річчя підписання Угоди між РНК УРСР та ПКНВ і початку депортації було проведено конференцію в Івано-Франківську, результатом якої став вихід збірника «Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади» [19].

Аналогічні заходи були проведені у Львові та Тернополі [20; 21].

Для осмислення українсько-польських відносин ХХ ст. особливе значення мають збірники, видані в рамках спільного проекту наукових установ обох держав "Україна–Польща: важкі питання" та праці міжнародних наукових

семінарів «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Серія семінарів проводилася у 1997 р. та в наступні роки.

У десяти томах публікуються дослідження українських і польських науковців, що охоплюють питання участі українців у німецько-польській кампанії 1939 р., міжетнічного конфлікту на Волині, Галичині та Закерзонні, а також численні інші аспекти, які так чи інакше пов'язані з темою депортацій [22 – 29].

Наукові конференції схожої тематики відбулись у Тернополі та Чернівцях [30; 31].

Публікація великої кількості архівних матеріалів, спогадів та державних документів, а також надання вільного доступу до раніше закритих фондів центральних і обласних архівів дозволили ряду авторів опублікувати статті та тези, у яких здійснено аналіз політико-правових аспектів Угоди між РНК УРСР і ПКНВ, деталізовано різні етапи процесу виселення, переїзду холмщаків і лемків до УРСР, їх забезпечення житлом, землею та товарами першої необхідності, оподаткування новоприбулих та соціальну адаптацію переселенців. Особливо слід відзначити постійну наукову працю Р. Дрозда, Р. Романюка, Н. Лобас-Данилихи, Ю. Макара, С. Макарчука, Ю. Боднарчука та Р. Кабачія та інших дослідників [32; 33; 34; 35; 36; 37; 38 – 40; 41; 42; 43].

Проблематика українсько-польських відносин постійно висвітлюється в працях сучасних польських дослідників як українського, так і польського походження.

Одним із найвідоміших дослідників проблеми депортації українців з Польщі є Євген Місило. Під його редакцією в 1996–1999 роках було видано двотомник документів «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946», у якому автор пропонує власну періодизацію насильницького виселення українців та переконливо доводить, що так звана «добровільна репатріація» була наслідком терору польського підпілля та комуністичної влади Польщі. Документи першого тому детально ілюструють роль АК, БХ, УБП, ВП та інших офіційних і підпільних організацій у процесі

депортації українців у 1944–1945 роках.[44]. У другому томі, що охоплює 1946 рік, зібрані документи, які ілюструють завершальний етап депортації та подальшу «зачистку» території Закерзоння від її автохтонного населення — українців. За твердженням автора, виселення мало характер класичної етнічної чистки, під час якої тисячі мирних жителів зазнали насильницької загибелі [45].

У працях польських дослідників Г. Мотики та Р. Внука зроблено вдалою спробу висвітлити співпрацю українського та польського антикомуністичного підпілля на Закерзонні у боротьбі проти насадження радянської влади в Польщі та примусової депортації місцевого населення до УРСР [46; 47].

Вже цілком проблемі переселення українців присвячена праця молодого польського дослідника Яна Пісулінського «Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947». Автор детально висвітлює стосунки українського та польського народів до 1944 року, аналізує з правничої точки зору умови Угоди 1944 року та організацію переселенського апарату. Процес депортації автор поділяє на чотири етапи: жовтень 1944 – лютий 1945 р., березень – серпень 1945 р., вересень 1945 – лютий 1946 р., березень 1946 – травень 1947 р. Також у роботі зроблено короткий огляд долі переселенців на території УРСР. Праця відзначається об'єктивністю у трактуванні депортаційних процесів як щодо поляків, так і щодо українців. Проблематику виселення українців розглядають і інші дослідники [48; 49; 50-52].

Загалом, незважаючи на наявну історичну літературу, на сьогодні відсутні комплексні наукові роботи, які б повністю розкривали причини депортації українців із Польщі. Перебіг депортації висвітлюється дуже стисло, без аналізу сил, зацікавлених у прискоренні переселення та його всеохоплюючому характері. Питання розселення депортованих на території Української РСР та їхнього самовільного переїзду зі центральних, східних і південних областей у Західну Україну залишаються недостатньо дослідженими. Не вивчено також проблему забезпечення новоприбулих громадян житлом та землею і рівень виконання урядових рішень у цій сфері. Лише в окремих статтях дослідники

робили спроби аналізу процесу ресоціалізації переселенців в умовах чужого для них комуністичного суспільства.

1.2. Джерельна база дослідження

Попри наявність численних наукових праць, у архівосховищах України зберігається значна кількість важливих документів та матеріалів, які не були виявлені та використані зазначеними дослідниками. Без їх залучення до наукового обігу тема розселення українців Закерзоння та їхньої подальшої адаптації на території УРСР не може вважатися повністю дослідженою.

Більшість документів, що збереглися в архівах, є результатом діяльності органів державної виконавчої влади – від загальносоюзного та республіканського рівнів до районного та сільського. Значна частина архівних матеріалів походить із документообігу партійних органів, що стосувався депортації. Насамперед слід відзначити республіканські архіви, розташовані у м. Києві, зокрема Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Виявлені в архівах документи – передусім урядові накази, інструкції, рекомендації, постанови та стенограми нарад радянських і партійних органів республіканського рівня – дають змогу досліджувати та виявляти загальні закономірності процесу депортації українців Закерзоння, їх подальшого розселення на території УРСР та тривалого процесу соціалізації й побутово-економічної адаптації на новій батьківщині. Ці матеріали дозволяють скласти цілісне уявлення про досліджувану проблему. Значна частина документів досі не була залучена до наукового обігу й опрацьована автором вперше. Робота в обласному архіві Тернопільської області дозволила деталізувати цілий ряд моментів, виявити регіональну специфіку депортаційних та адаптаційних процесів.

Попри роль республіканських архівів, більшість документів, використаних у кваліфікаційній роботі, було виявлено в обласних державних архівах Західної України. Особлива увага приділялася Державному архіву Тернопільської області, оскільки тут було поселено близько 40% депортованих. Під час опрацювання фондів виконкому Тернопільської обласної ради та

Тернопільського обкому КП(б)У (ф. 1833, оп. 1, 2, 4, 5; ф. П. 1, оп. 2) було виявлено велику кількість розпоряджень та спільних постанов Тернопільського облвиконкому і обкому КПРС, що дозволяють досліджувати приїзд депортованих, їхнє розміщення та забезпечення житлом, земельними ділянками, одягом, продуктами харчування тощо. Документи охоплюють не лише 44 райони області, а й інші регіони УРСР, оскільки Тернопільський облвиконком отримував республіканські постанови, звіти та статистичні дані з інших областей.

У фонді відділу переселення Тернопільського облвиконкому (ф. 2781, оп. 1) містяться детальні списки переселенських сімей із зазначенням майна, яке сім'я отримала від держави під час взаєморозрахунків за залишене на Закерзонні майно. Опрацювання архівних матеріалів, де було розселено близько половини всіх закерзонців в УРСР, дозволило сформуванню низку узагальнень і висновків, використаних у подальшому дослідженні.

Робота із архівними матеріалами районного рівня, зокрема Борщівського, Заліщицького, Лановецького районів (ф.1833, оп. 1) дала змогу на прикладі невеличких адміністративних одиниць вивчити велику кількість окремих випадків та деталей, що дають можливість активно використовувати індуктивний метод наукового дослідження поставленої проблеми.

Окреме значення у дослідженні теми депортацій має публікація у 1996, 2000 і 2002 роках трьох томів збірника документів, матеріалів і спогадів під назвою «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади». Перший том дослідження – це 230 доповідних записок, директив, телеграм, довідок, листів радянських і партійних органів влади, інформаційних листків фронтових політуправлінь, спецповідомлень органів держбезпеки УРСР і СРСР, оголошень, звернень та звітів ОУН і УПА, що якнайбезпосередніше стосуються проблеми депортації українського населення із Лемківщини і Холмщини, Надсяння і Підляшшя. Документи охоплюють період із 16 червня 1938 р. до 26 листопада 1945 р. [53].

Другий том цього збірника побачив світ у Львові у 1998 р. й складається із 164 документів, що охоплюють період від початку 1946 р. до 1959, а також включають заяви, звернення та ухвали українських громадських організацій, наукових конференцій та Конгресів українців Польщі кінця ХХ століття, що безпосередньо пов'язані з депортацією[54].

Третій том вийшов друком у 2002 р. і вміщує 260 спогадів переселенців – учасників тих подій. Самі спогади систематизовані за повітами відповідно до місця проживання переселенців на Холмщині, Лемківщині, Надсянні та Підляшші. Такий спосіб систематизації суттєво полегшує наукове опрацювання свідчень очевидців тих подій. Залучення спогадів до наукового обігу має дуже важливе значення. І хоча більшість спогадів дуже емоційні, використання їх робить наукові дослідження більш точними, скрупульозними, а подекуди дозволяє й виявити явні перебільшення й фальсифікації, що наявні в польських і радянських архівних документах. Зокрема, у жодному документі не йдеться про добровільну депортацію, термін, що так часто фігурує в урядових документах. Тим більше фальсифікацій простежується в тій частині документів, яка засвідчує отримання депортованими після прибуття гідного житла, продуктів харчування та інших речей, передбачених угодами [55].

У 2004 р. в Тернополі під редакцією Йосипа Свинка й Богдана Лановика вийшов збірник спогадів людей, які були депортовані із території сучасної Польщі в Тернопільську область. Збір спогадів зроблений заходами Тернопільської обласної державної адміністрації. Спогади систематизовані відповідно до проживання переселенців у районах області. На жаль, суттєвим недоліком збірника є те, що далеко не завжди у спогадах вказується, де народився й проживав до депортації очевидець тих подій. Багато спогадів короткі, не цілком логічно викладені й потребують суттєвого подальшого доопрацювання [56].

Важливе значення також мають мемуари, автори яких викладають свої спогади у публіцистичному стилі, аналізують перебіг подій і намагаються зробити певні висновки й узагальнення. Попри значне емоційне навантаження, ці

джерела містять безцінний фактичний матеріал, необхідний для подальшого наукового дослідження теми депортації українців із Лемківщини й Холмщини, Надсяння й Підляшшя, їх подальшої долі в новій батьківщині. На основі таких спогадів виявляються специфіка й закономірності загосподарення закерзонців на території УРСР [57; 58].

Підсумовуючи все вище сказане, варто відзначити, що проблеми депортації, розселення, соціальної та побутово-економічної адаптації закерзонців ще не знайшли свого достатнього висвітлення в науковій літературі. Неприпустимо малою залишається кількість опублікованих документів, що висвітлюють згадані проблеми. Попри те, що в 1944 – 1946 роках в УРСР із Польщі було привезено близько півмільйона українців, на сьогодні в Україні опубліковано менше однієї тисячі їх спогадів, що є цілковито недостатньо для повного висвітлення депортаційних процесів. Майже відсутня й монографічна література на дану тематику.

Тому залучення всіх вище згаданих опублікованих і неопублікованих джерел, документів, матеріалів та історичної літератури у сукупності із сучасними науковими методологічними підходами дозволяє достатньо повно, об'єктивно й незаангажовано висвітлити досліджувану автором тему.

1.3. Теоретичні основи та методологія дослідження

Основоположними принципами наукового дослідження є історизм та об'єктивність, що забезпечують правдиве висвітлення досліджуваної проблеми, зумовлюють цілісний аналіз фактів і подій з позиції неупередженого пізнання дійсності, дозволяють уникнути ідеологічних, класових чи шовіністичних тенденцій й сприяють адекватному й всебічному відображенню процесів історичного минулого України та світу. Метод історизму сприяв урахуванню суспільно-політичних процесів у країнах Центральної та Східної Європи після закінчення Другої світової війни, а також соціально-побутових реалій на території Української РСР наприкінці Другої світової війни, а також у перші роки після війни, тобто період, коли відбувалось розселення депортованих із Лемківщини, Любачівщини, Холмщини, Підляшшя та Надсяння українців.

Використання проблемно-хронологічного методу дало можливість висвітлити ряд питань, що розглядаються у кваліфікаційній роботі, у їх генезисі й взаємодії, у відповідній хронологічній послідовності й дозволило встановити реальні причинно-наслідкові зв'язки.

Для наведення паралелей між процесами розселення, влаштування та освоєння закерзонців у південних, східних та західних областях УРСР нами був застосований історично-порівняльний метод. На його основі вдалось виділити основні причини, які спонукали закерзонців по декілька разів змінювати місце свого поселення в УРСР.

Використаний міждисциплінарний системно-структурний метод сприяв розкриттю процесу облаштування депортованих на теренах УРСР, як єдиної системи через вивчення її частин (взаєморозрахунки органів державної влади з переселенцями, працевлаштування депортованих та інше).

Використанням статистичного методу дало можливість уточнити кількість розселених українців по північних, південних, центральних та східних областях УРСР, а також відстежити динаміку їх самовільної міграції із означених регіонів

у західні області УРСР.

Узагальнення виступає як важливий метод наукового дослідження і використовується у трьох ключових аспектах:

– виокремлення суттєвого. Узагальнення застосовується для визначення та виділення основних і суттєвих характеристик об'єкта дослідження, а також для відсіву зайвих, другорядних фактів чи ознак, які не роблять суттєвого впливу на характеристику об'єкта;

– екстраполяція. Метод використовується для перенесення ознак відомого елемента на аналогічні, але ще недосліджені. Це дозволяє розширити знання про об'єкт, використовуючи вже наявні дані;

– виявлення взаємозв'язків. Узагальнення допомагає виявити внутрішні зв'язки та зовнішні взаємозв'язки між різними елементами об'єкта дослідження. Це стає основою для формулювання висновків і встановлення загальних тенденцій.

Крім того, конкретно-історичний метод підкреслює важливість врахування умов і обставин, в яких функціонує об'єкт дослідження, для досягнення об'єктивності та істинності наукового пізнання.

Метод сходження від абстрактного до конкретного і навпаки є ефективним в ситуаціях, де потрібно розвивати абстрактні теоретичні узагальнення та висновки на основі наявних конкретних фактів. Цей метод застосовується для перевірки істинності та можливостей практичної реалізації отриманих узагальнень. У нашому випадку методи застосовується при оцінці планування розселення депортованих по території УРСР. Цей метод дозволяє побачити наслідки «вольових рішень» радянських органів, які зробили неминучою перманентну міграцію депортованих у західні регіони України в пошуках прийнятних умов життя.

Також наукова робота ґрунтується на принципах логічності, системності й принципі комплексного використання джерел. Широке й всебічне висвітлення теми відбулось із застосуванням аналітичного, логічного, порівняльного методів аналізу досліджуваного нами джерельного матеріалу та історіографії

висвітлюваної проблеми.

Сукупність перелічених методів сприяла реалізації поставленої мети кваліфікаційного дослідження, а також допомогла викласти матеріал послідовно і логічно, дозволила детально й ґрунтовно висвітлити розроблювальну проблематику та сприяла повному відображенні процесу депортації закарпатців з Польщі до областей УРСР, їх розселення, облаштування та адаптації в середині ХХ ст.

РОЗДІЛ II

ХІД ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ

Для українського населення Закерзоння результатом політичних домовленостей, поступок, компромісів стало цілковите нівелювання всіх можливих принципів гуманізму. Ця зневага до елементарних людських прав вилилась у тривалу й жорстоку депортацію із прадавніх батьківських земель, основні принципи й методи якої були закладені у міждержавній Угоді, підписаній 9 вересня 1944 р. у провінційному польському місті Люблині тодішнім Головою РНК УРСР М.Хрущовим та керівником ПКНВ Е.Б.Осубкою-Моравським [53, с. 287 – 293]. Делегації, що прибули на її підписання ще 1 вересня були дуже представницькими. Радянську, окрім М.Хрущова представляли Микола Булганін, представник СРСР при ПКНВ, Пантелеймон Пономаренко, голова РНК Білоруської РСР, нарком держбезпеки СРСР Віктор Абакумов та ін. персони. Лєвова доля роботи щодо виконання угоди лягла на плечі уряду УРСР, оскільки ні українці, ні поляки не бажали залишати батьківських земель і, водночас, історичної батьківщини. Сам же ПКНВ міг працювати швидше на папері, ніж в реальності, адже виконавчі структури та репресивні органи (органи правопорядку) лише починали формуватися [16, с. 600].

В першій частині Угоди окреслювались основні райони проживання українців у Польщі та зазначалось, що переселенню підлягають лише ті особи, які добровільно виявили своє бажання евакуюватись в УРСР. Прямий чи опосередкований примус до переселення був категорично заборонений. Селянам обіцяли надати землю для індивідуального користування або розмістити в колгоспному господарстві. "Евакуація" передбачала ряд суттєвих пільг: списання недоїмок по натуральних поставках і грошових податках; звільнення від грошових податків (але не натуральних поставок) та страхових платежів на 1944-1945 рр.; дозвіл здавати сільськогосподарську продукцію на місці проживання з тим, щоб одержати все за місцем нового поселення. Переселенцям

офіційно дозволялось брати з собою одяг, взуття, господарські предмети, сільськогосподарський реманент та інше вагою до 2 тон на одну сім'ю, усю худобу і птицю. Заборонялось вивозити дорогоцінні метали, коштовності, готівку більше за 1000 крб. чи злотих; предмети мистецтва і старовини; зброю; автотранспорт та інше. Договірні Сторони домовлялись, що все залишене на місці майно та посіви описувалось і оцінювалось спільно уповноваженими і представниками сторін для того, щоб на місці нового поселення люди могли отримати відповідний речовий чи грошовий еквівалент [53, с. 287 – 293].

У другій частині Угоди визначалась кількість Головних Уповноважених, Головних Представників та їх заступників, окреслювались їх функції, права й обов'язки.

Третя частина регламентувала місце розташування та кількість районних уповноважених. На території Польщі районні уповноважені уряду УРСР розміщувались в одинадцяти містах: Володаві, Холмі, Грубешові, Томашові, Любачеві, Ярославі, Перемишлі, Ліскові, Замості, Красноставі та Білгораї. Головний уповноважений перебував у Люблині. Також узгоджувались контрольно-пропускні пункти на кордоні [53, с. 287 – 293].

Початково депортацію планувалось здійснити між 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. [53, с. 287 – 293]. Остання дата була вибрана не випадково, оскільки між 4 і 11 лютого 1945 р. мала працювати Ялтинська конференція, на якій і було заплановано до кінця усталити східний кордон Польщі. А оскільки процес переселення через ряд факторів затягнувся, то до угоди від 9 вересня періодично схвалювались додаткові протоколи, що віддаляли в часі кінцевий термін виселення. Останній такий протокол встановлював 15 червня 1946 р. кінцевим можливим терміном виїзду українців з Польщі [59, арк. 22 – 23; 59, арк. 34]. Забезпечення депортованих залізничним транспортом, яким, власне, й збирались вивозити людей із Закерзоння, цілковито було покладено на радянську сторону, оскільки під час Другої світової саме вона контролювала всі залізниці у Польщі. Лише 15 серпня 1945 р. польська частина залізниць була передана

представникам ПКНВ і відтоді поляки вже самі регулювали роботу своєї залізничної сітки [48, s. 90 – 91].

Сам процесі переселення був далеко не однаковим і на протязі двох років поступово змінювався від такого, який з великою часткою умовності можна назвати добровільним, до такого, що більш асоціюється з терміном «етнічна чистка». Протягом цього часу на депортацію впливали різні сили, які гальмували чи пришвидшували його. Тому різні дослідники виділяють в ньому декілька етапів. Найбільш логічною нам видається поділ, запропонований польським дослідником українського походження Євгеном Місилом і з незначними змінами у хронології підтримана польським вченим Яном Пісулінським [60, s. 11-13; 48, s. 169 – 510].

Перший етап депортації окреслюється хронологічними рамками від жовтня до кінця 1944 р. за Є.Місилом і від жовтня до лютого 1945 р. за Я.Пісулінським. Різниця у визначенні кінцевого терміну першого етапу депортації пов'язана з тим, що зимою 1944 – 1945 рр. саме виселення майже не проводилось з огляду на святкування Різдвяного циклу свят і сувору зиму, що гальмувала виселення суто з технічного боку (через тривалі снігопади сполучення між населеними пунктами на деякий час втрачалось, особливо у гірській місцевості). Та й декларований принцип добровільності не дозволяв викидати людей із хат на зимові холоди лише для того, щоб не зривати графік виселення.

Сам процес виселення розпочався восени 1944 р. із формування адміністрації, що безпосередньо на місцях мала здійснювати керівництво. Прибулі на місце роботи чиновники через пресу, оголошення, проведення загальних зборів сповіщали населення про переселення. В українські села приїжджали переселенські комісії, що, зазвичай, складались із радянських вповноважених, місцевих чиновників та солтисів. За їх допомогою здійснювався огляд майна переселюваного, що занотовувався у відповідному документі, що отримав назву «опис» майна. На основі нього у місці нового поселення мали видати озимі посіви, орні землі, житлові й господарські приміщення, реманент

та ін. Оскільки вивозити із собою з Польщі можна було лише до 2 тонн на одну родину, то переселенці могли зайві рештки продовольчих товарів здати заготівельникам Червоної Армії. В обмін вони отримували акти-накладні, за які на місцях нового проживання люди мали отримати все це від місцевих органів влади [60, с. 9 – 10; 53, с. 301 – 304].

Традиційно дослідники (І.Білас та ін.) початки переселення називають добровільними або відносно добровільними, оскільки для виселення українців не використовувались підрозділи Війська Польського [61, с. 213 – 233; 62, с. 316 – 317]. Хоча, на нашу думку, добровільність може стосуватись лише дуже незначної кількості громадян. У жодному спогаді про добровільність її не згадується [16, с. 615]. А тому говорити хоч про яке бажання добровільно покинути все нажите десятиліттями майно й батьківські могили нереально.

Інша справа, що на Закерзонні була велика кількість людей, яких до виселення змушували обставини. Одна із них – антиукраїнський терор загонів польського збройного підпілля. Протягом першого етапу депортації заяви на «добровільний» виїзд в УРСР поступали із території Замостівського, Грубешівського, Томашівського і Холмського повітів, тобто тієї частини Закерзоння, що на протязі майже всієї Другої світової війни активно плюндрувалась і винищувалась підрозділами АК, ВіН, БХ та інших. Тільки на протязі 1943 – 1944 рр. у Грубешівському повіті було сплюндровано 52 українських села. Загалом у цей час поляки цілеспрямовано винищили близько чотирьох тисяч українців [63, с. 655 – 656]. Бажання врятувати своє життя й життя родичів та близьких їм було тим засобом, що витворював тисячі «добровільних» переселенців. У деяких гмінах на Холмщині було спалено понад 90% українських господарств, а тисячі гектарів пшениці на полях стояли незібраними [12, с. 181 – 184]. Люди, що втратили все майно, теж доволі швидко писали заяви на «добровільне» переселення й попадали в число тих, кого сучасні дослідники вважають добровільними переселенцями.

Ще однією причиною виселення був адміністративний тиск, який чинили офіційні польські власті. В першу чергу засобами такого тиску було нищення тих

нечисленних культурно-просвітницьких надбань, які досягнуло українство в часі окупації. Ще до підписання угоди про обмін населенням, 8 вересня відбулась бесіда радника радянського посольства Володимира Яковлева з майбутнім президентом Польщі Болеславом Берутом, головою ПКНВ Едвардом Осубка-Моравським і командуючим Військом Польським Міхалом Роля-Жимерським. В.Яковлев звернув увагу польського керівництва на те, що на Грубешівщині і Ряшівщині першими діями польської влади стало закриття українських шкіл. Е.Осубка-Моравський обіцяв не закривати принаймні 100 шкіл, а також не відбирати у православних холмщаків 110 церков, які він облудно називає костелами, переданими німцями українцям. Насправді мова йде про ті церкви, які були закриті поляками в 1936-1938 рр., а в часі німецької окупації православні знову повернули собі [190, с. 94 – 95]. Проте обіцянка не відбирати у православних церкви так обіцянкою й залишилась. І вже 4 січня 1945 р. Холмський староста рапортував, що православне віровизнання ліквідується, оскільки закривається остання парафія [16, с. 609]. Поступово були закриті, знищені й пограбовані православні парафії й на інших територіях. Новий уряд продовжував політику щодо національних меншин традиційними помилками 1919-1939 рр.

Схожа ситуація була й у Люблінському воєводстві, де ще в серпні 1944 р. були закриті всі українські школи, а вчителі – звільнені. У жовтні 1944 р. в Польщі, не зважаючи на обіцянки, не залишилось жодної української школи [12, с. 111; 44, с. 61].

Відповідно до урядових розпоряджень розпочався набір до ВП та ЧА всіх чоловіків 1908 – 1926 рр. народження, придатних до військової служби. Виняток робився лише для тих, хто письмово виявив бажання залишити Польщу [44, с.80 – 90]. Рекрутування проводилось польовими военкоматами із використанням облав силами новоствореної польської міліції, підрозділів НКВС та армійських формувань [53, с. 310 – 311]. Тільки в Холмському повіті за станом на 24 листопада 1944 р. до Червоної армії було рекрутовано 1277 українців [16, с. 597].

Згідно з угодою від 9 вересня українці, що погодились на виселення, звільнялись від грошового та натурального оподаткування [53, с. 288]. Проте

заготівельники Червоної армії не надто звертали увагу на офіційні приписи. В жовтні 1944 р. на Холмщину прибули представники I Білоруського фронту із твердим наміром будь-що стягнути податки. Для цього навіть військовий трибунал привезли. На спробу членів переселенської комісії зупинити це тотальне обдирання місцевого населення заявами, мовляв ті, що подали заяви на переселення, звільнені від оподаткування, військовики ще раз підтвердили намір стягнути податки [16, с. 615]. Проте роботу інтендантські служби проводили дуже вибірково. І якщо зернові й фураж стягувались в максимальній кількості, то деякі культури, наприклад цукрові буряки, взагалі відмовлялись брати. Постійними були також скарги місцевих селян, що військовики відмовляються детально зважувати й обмірювати здану продукцію, записують усе дуже приблизно, навмання. І заокруглення постійно проводиться не в бік здавача [32, арк. 209; 12, с. 119 – 120].

Проте були випадки й позитивного ставлення адміністрації до переселюваних. В Перемишльському повіті, де місцева адміністрація була щільно насичена членами співчуваючими АК, на першому етапі не надавалось жодного сприяння депортації. Пояснюється це розповсюдженою думкою про те, що виселення українців автоматично пришвидшує депортацію поляків із областей Західної України й усталює кордон, який нав'язала радянська влада. Тому доволі часто місцевим українцям видавали документи про їх польське походження [12, с. 178, 184].

Всі перераховані методи дали свої результати – населення в масовому порядку понесло заяви на виїзд. Починаючи з 10 жовтня кількість заяв на декаду зростала від 4691 за період між 10 і 20 жовтня до 13690 в період між 20 і 30 листопада. В грудні 1944 р. кількість заяв катастрофічно зменшується аж до 418 за декаду [53, с. 366]. Пояснюється це кількома причинами. По-перше, за жовтень-листопад заяви подали майже 26 тисяч сімей, тобто абсолютна більшість із тих, що проживали на територіях Холмщини й Підляшшя, на цей момент звільнених військами I Українського та I Білоруського фронтів. Саме там вже була створена й почала функціонувати польська адміністрація. Лише

наприкінці жовтня 1944 р. фронт зупинився на лінії Ясло – Свидник – Команьча [53, с. 304 – 305]. Решту територій ще треба було звільняти й впроваджувати свої виконавчі структури. По-друге, настання зими аж ніяк не заохочувало людей до виселення. Залізничний транспорт в основному був зайнятий перевезенням стратегічних вантажів для потреб фронту. Тому людям тижнями доводилось жити під відкритим небом на залізничних станціях. Всі інші, бачачи це, вже не поспішали подавати заяви й теж їхати на відкриті всім вітрам станції. Відмову від виїзду мотивували відсутністю теплового одягу та взуття, важкістю переїзду і влаштування на новому місці проживання в холодну пору року. По-третє, дещо сповільнив процес подачі заяв і зимовий цикл християнських свят. Ті, хто не подав заяви восени, вважали за потрібне зробити це в лютому-березні наступного року [53, с. 401].

Якщо проаналізувати хід подачі заяв у розрізі повітів, то помітна доволі чітка тенденція: у повітах Холмщини й Підляшшя виїхати в СРСР виявило бажання від 60 до 90% населення [53, с. 402]. Пояснюється це доволі просто – саме ці території були дуже ґрунтовно сплюндровані польським підпіллям впродовж Другої світової війни. Доклались сюди й польська цивільна адміністрація, яка у північних повітах діяла набагато активніше, ніж на Півдні.

Швидкі темпи подачі заяв на Холмщині й Підляшші радянське керівництво пояснювало тим, що ці території раніше входили до Російської імперії. СРСР вони вважали свого роду спадкоємцем імперії Романових і, відповідно, переселення не викликало такого остраху як на Лемківщині, яка входила в Австро-Угорську імперію. Також важливу роль відіграло й духовенство. Якщо на півночі православні священики підтримували депортацію, то у південно-східних повітах греко-католицьке духовенство однозначно виступило із закликом не покидати рідної землі [53, с. 401 – 402].

Наприкінці 1944 – початку 1945 р. у Любачівському повіті виселення практично не проводилось, як і прийом заяв, оскільки представник ПКНВ по Любачівському повіті, злякавшись діяльності загонів УПА, втік у Люблін [53, с. 404]. Результатом стало те, що за період з жовтня по грудень включно, в цьому

повіті поступило лише 194 заяви на виїзд. В Перемишльському повіті взагалі поступила лише 71 заява [53, с. 390]. Польські дослідники пояснюють це явище контрагітацією, яку проводили підрозділи військової округи «Сян». Керівництво підпілля вважало, що землі Закерзоння мають входити до майбутньої незалежної Української Держави, а тому виїзд прирівнювався до зради. Відповідно до віднайдених документів, агітація проти виїзду розпочалась ще 18 жовтня [48, с. 169 – 170]. Проте логічніше зауважити, що наявність великих підрозділів УПА, зокрема куреня «Рена», була тією силою, що не давала розгорнутись антиукраїнським акціям АК в тих розмірах, як це було на Холмщині й Підляшші. Тобто на Лемківщині не було того основного стимулу, що й робив таку велику кількість «добровільних» оголошень. Та й МО й інші підрозділи державних служб не дозволяли собі таких масштабних грабежів і вбивств, ніж на півночі Закерзоння.

Окрім впертого небажання українського населення Любачівського, Ліського та Перемиського повітів покидати споконвічні батьківські землі, була ще одна причина, яка дуже зменшувала рівень подачі заяв. Боячись українських підпільників, польська адміністрація або втікала в більші міста, або просто відмовлялася сприяти радянським переселенчим комісіям: не давала автомобілі, житло, харчування, не забезпечувала зв'язком. Все це разом й суттєво пригальмувало депортацію на Лемківщині й Надсянні [44, с. 70].

Загалом за період між початком жовтня й кінцем грудня 1944 р., тобто впродовж першого етапу депортації письмово виразили своє бажання виїхати в УРСР 37882 сім'ї або майже третина від тієї кількості закерзонців, що врешті були змушені виїхати з Польщі за весь період депортації [53, с. 390].

Не зважаючи на швидке зростання кількості заяв, сама евакуація відбувалась дуже повільно. Відповідно з доповідною запискою М.Підгорного на ім'я М.Хрущова від 22 листопада 1944 р. заяви на виїзд подали майже 32 тисячі господарств. Із них депортували лише 1719 родин (6369 чоловік). М.Підгорний пов'язує такі повільні темпи виїзду із незадовільною роботою залізничного транспорту. Дуже повільно відбудовувались залізниці, зруйновані фашистами й

партизанами (в тому числі й радянськими), не вистачало кваліфікованих залізничників та ін. персоналу. Внаслідок всього цього на залізничних станціях тривалий час проживало понад 1500 сімей. Враховуючи, що більшість з них не мало теплої одягу, палива, продуктів харчування й фуражу для худоби, їх становище було дуже важким [32, арк. 171 – 172; 53, с. 391 – 393].

Загалом за станом на 7 грудня 1944 р. із Білгорайського повіту виїхало 270 господарств (1121 чол.), із Грубешівського – 646 господарств (2414 чол.), із Томашівського – 771 господарств (3005 чол.). На порядок менше виїхало із повітів Лемківщини – 82 чол. із Любачівського повіту і 17 із Перемишльського. Загалом із Закерзоння за станом на 7 грудня 1944 р. встигло виїхати 3738 родин або 14035 чол. [53, с. 380]. До кінця року їх кількість зросла до 7628 сімей (28 589 осіб) [53, с. 391]. Цифри ці доволі умовні. Детальної статистики ніхто не вів. Багато людей переселялись на Україну без будь-якого обліку. Тому в Підсумковому звіті, який аналізує весь перебіг депортації, названа дещо інша кількість тих українців, хто до 1 січня 1945 р. покинув Польщу – 10 497 сімей (39 864 особи) [54, с. 173].

Хронологічно *другий етап* депортації, відповідно до класифікації, запропонованої Є. Місилом, обіймав період між 1 січня та 31 серпня 1945 р. [60, с. 11 – 12]. У січні 1945 р. внаслідок широкого наступу Червоної армії і, зокрема, І Українського фронту, від фашистських загарбників була звільнена вся територія Закерзоння, в тому числі й віддалені райони західної Лемківщини.

Постійні реквізиції зерна, худоби й птиці солдатами обох армій не сприяли піднесенню й без того небагатих лемківських господарств. Тому місцевим жителям, до яких разом із політпрацівниками фронту прибули переселенчі комісії, не було що втрачати – все одно більшість майна вже була знищеною. Почувши розповіді агітаторів, що на Великій Україні вони отримають родючі чорноземи замість карпатських крутосхилів, пристойне житло й постійну роботу замість своїх руїн і спорадичних заробітків, багато хто з місцевих жителів швидко зголосився переселятись в УРСР. Тому за рахунок них кількість заяв на виїзд, що за зиму 1944 – 1945 рр. скотилась майже до нуля, знову почала рости.

З великою часткою умовності їх можна назвати «добровільними переселенцями». В усякому разі вони переселялись до нових країв без використання щодо них прямого примусу. Проте, з одного боку, вони не знали, що обіцянки щасливого життя в УРСР – це нахабний обман, а з іншого, коли б цим лемкам категорично не наказали виїжджати й не згоріло б попередньо їхнє майно – були б вони у своїх горах ще й наступну тисячу років.

Тим часом у інших повітах Закерзоння кількість заяв на виїзд продовжувала залишатись низькою. Адже на Холмщині й Підляшші більша частина українців вже подала заяви на виїзд ще минулого року. На кінець лютого 1945 р. у цих повітах заяви подали від 70 до 91 відсотка українців [53, с. 436]. Тепер всі вони укладали власне майно й чекали розпорядження переселятись на залізничну станцію й чекати потяг до нової батьківщини.

Протягом другого етапу виселення все ще активно використовувались засоби адміністративного тиску, винайдені й застосовані на першому етапі примусового виселення. У Ряшівському воєводстві особливим розпорядженням воєводи всі військові повинності мала виконувати тільки українська людність. У разі приїзду поляків, депортованих із України чи Білорусії, їх мали поселяти в українських хатах, видаючи їм документи на приміщення, де все ще проживали українські родини. Таким чином старі власники на законних підставах втрачали свою власність, ще не виїхавши з Польщі. Мета цього розпорядження чітко вказано наприкінці: «Це розпорядження повинно схилити українців та русинів... до переселення на схід [44, с. 83 – 84]. В лютому 1945 р. вийшла урядова постанова про стягування з української людності всіх податків з українців, що не подали заяви на виїзд. Проте в деяких гмінах податки стягували абсолютно з усіх українців. Більше того, документи на виїзд давались лише тим родинам, що виконали всі обов'язкові поставки й податки [32, арк. 180]. Все це аж ніяк не нагадує ту добровільність, яка була закладена в тексті угоди від 9 вересня 1944 р.

Водночас, спостерігаючи недовіру старих методів і практично повсюдне зменшення кількості заяв на виїзд, польська цивільна адміністрація пробує

застосувати нові методи. Зокрема, 24 липня за ініціативи польських властей у Міністерстві публічної адміністрації у Варшаві була скликана конференція, де, окрім польських чиновників, взяли участь представники української громадськості із всього Закерзоння. Метою конференції було використати українську інтелігенцію як агітаторів за виселення серед українських селян. Тому їм було однозначно заявлено: «Маєте свою Велику Україну... Не хочемо нікому робити кривди, але хочемо усунути проблему національних меншин» [44, s. 148]. Українські вимоги щодо свободи віросповідання, відновлення української школи, доступу українців до адміністративних посад, участі їх у рільничій реформі, партійному та громадському житті обіцяно було взяти до уваги [199, с. 147]. Проте подальший розвиток подій цілковито заперечив це. Українці стали цілковито чужими у Польській державі. А українців, що не тільки взяли участь у конференції, але й посміли озвучити українські вимоги, невдовзі арештували й депортували з Польщі [380, с. 290]. Не допомогли й опубліковані звернення ряшівського й люблінського воєвод у липні-серпні 1945р. до української людності із закликами виїхати з Польщі [44, с. 159 – 162, 185 – 187]. Попри всі методи й засоби, уродженці Закерзоння будь-що воліли залишитись на своїй батьківщині. Процес переселення продовжував сповільнювати темпи.

Найпотужнішим фактором, що стимулював виїзд українців із Закерзоння був терор польського підпілля. Як свідчать радянські джерела, за далеко не повною інформацією тільки в квітні 1945 р. було вбито й поранено 620 українців, спалено 180 господарств, 139 господарств пограбовано [53, с. 497 – 498]. 18 лютого в с. Петково аківці розстріляли 25 чоловік та пограбували значну кількість господарств; наприкінці лютого 1945 р. українське населення шести сіл Дубецької гміни (Підбуковинка, Руське, Полхове, Бахужець, Лісківка і Дубецьке), що подало заяви на виїзд, було вигнане бандитами з сіл, при чому ряд селян були по-звірячому вбиті чи розстріляні, а їх майно, включаючи худобу, повністю розграбоване. Більше 500 сімей з цих сіл були змушені шукати притулок в навколишніх населених пунктах. Тільки в Піскоровичах відділом «Волиняка» було вбито близько 400 українців і вщент спалене село [39, арк. 10

– 12; 46, s. 144] За інформацією польського дослідника Гжегожа Мотики, в цей час від рук польських підпільних формувань загинуло від 2600 до 3900 українців [64, с. 238 – 241; 46, s. 123].

Назагал, якщо характеризувати динаміку подачі заяв на виїзд з Польщі, то від січня до серпня 1945 р. помітно неухильне зростання. Якщо за період між 26 грудня 1944 р. і 10 січня 1945 р. заяви подали 514 сімей, то з 10 січня по 26 лютого заяви подали вже 6551 сім'я, з 26 лютого по 1 квітня – 9022 заяви, а за час від 1 квітня до 10 серпня – 14928 сімей. Всього протягом другого етапу заяви на виїзд подали 31015 сімей [53, с. 390, 407, 436].

На відміну від темпів подачі заяв, що постійно сповільнювались, темпи виїзду в УРСР в часі другого етапу значно зросли. Під час першого етапу в місяць виїжджало в середньому 1249 сімей (4678 осіб), то під час другого етапу – 6779 сімей (26 160 осіб). Загалом в часі другого етапу Польщу покинули 54 237 сімей (209 283 особи) [53, с. 391; 42, арк. 291]. Відповідно до Підсумкового звіту їх було 52 668 сімей (202 003 особи) [54, с. 173].

Таке явище пояснюється рядом факторів. Зокрема, в зв'язку із закінченням війни більш динамічною ставала робота залізниць, які вже не було необхідності відбудовувати після нальотів ворожої авіації. Вже не було необхідності першочергово доставляти на фронт війська й стратегічні вантажі. Поступово й поляки змогли налагодити роботу ввірених їм залізничних шляхів. Через зменшення кількості людей, що хочуть переселитись в УРСР поступово розвантажувались залізничні станції, зникав хаос і безлад, хоча на 10 травня 1945 р. на станція очікувало перевезення понад 10 000 сімей [53, с. 502].

Назагал ми можемо стверджувати, що на середину 1945 р. депортація значно сповільнилась, що викликало потребу в пошуках фактора, який дозволив би провести депортацію в намічених раніше масштабах. Після погодження з радянською стороною 22 серпня 1945 р. у Польщі відбулась розширена нарада із представників уряду та військових найвищого рівня: віце-прем'єр-міністр Владислав Гомулка, міністра адміністрації Владислав Кернік, начальник Генерального штабу Війська польського генерал Владислав Корчиц (радянський

офіцер, відряджений до армії Берлінга), командири 3,8 та 9-ї піхотних дивізій, начальники воєводських управлінь громадської безпеки у Любліні і Ряшеві. На цьому зібранні зацікавлені сторони дійшли до думки, що подальша депортація українців неможлива без використання військової сили. Тому в повіти, де ще залишалась велика кількість українців (Ярославський, Перемишльський, Любачівський та Ліський), вводились підрозділи 3, 8 і 9 дивізії піхоти ВП. Також пропонувалось звільнити з адміністративних посад тих українців, які там ще були. Дієвим засобом пришвидшення депортації мало стати й примусове стягнення з українських господарств податків та обов'язкових поставок за два останні роки. До депортації також залучались декілька батальйонів НКВС, що мали контролювати ситуацію [27, с. 47]. Разом із польськими солдатами, що ввійшли в українські села 1 вересня 1945 р. і розпочався *третій етап* депортації, що тривав до кінця 1945 р. Разом із появою цих вояк цілковито зник принцип добровільності, покладений в основу Угоди про евакуацію населення від 9 вересня 1944 р.

Якщо у південній частині Закерзоння депортація лише набирала обертів, то на холмсько-підляських та на найбільш відсунутих на захід лемківських землях вона вже закінчувалася. Вийжджали останні сім'ї, залишались тільки ті, хто переховувався в лісах і зумів уникнути як польського терору, так і прискіпливих радянських уповноважених. На 15 вересня польська сторона запропонувала ліквідувати Замостянську, Красноставську, Холмську, Білгорайську та Яслівську установи райуповноважених уряду УРСР, оскільки переселення з цих повітів було повністю завершено і залишилось лише підготувати звіти [53, с. 603]. І дійсно, до кінця вересня із Грубешівського, Горлицького, Новосанчського, Томашівського, Білгорайського і Холмського повітів було вивезено під 71 до 98 відсотків виявлених там українців. До тих що залишились у кількості від 7 тисяч до кількох сотень чоловік використовувати військові підрозділи не було найменшого сенсу. Підрозділи МО разом із радянськими уповноваженими завершували дворічну роботу. До кінця жовтня майже у всіх згаданих повітах кількість депортованих українців почала

наближатись до 100%. Винятком був хіба що Грубешівський повіт [179, с. 615, 624].

Фактично 2-3 останні місяці евакуація провадилась з чотирьох повітів, де проживала до початку депортації найбільша кількість українців: Перемиського (65495 чол.), Любачівського (43784 чол.), Сяноцького (63197 чол.) та Грубешівського (69937 чол.). В інших повітах заяв практично не поступало, хоча тривав вивіз тих родин, що кілька тижнів очікували переїзду на залізничних станціях. Незважаючи на другий рік роботи переселенчих комісій, на терор польського підпілля, ВП та НКВС, на адміністративні утиски польської адміністрації 35955 господарств або 144716 чоловік вперто відмовлялись залишити отчі землі і навіть не подали заяви на виїзд [54, с. 118 – 119; 53, с. 640]. Повільні темпи виїзду із цих повітів власті пояснювали перш за все діяльністю УПА, бійці якої не тільки вели постійну агітацію проти виселення, але й нищили шосейні і залізничні мости, руйнували залізничне полотно й станції, різали лінії зв'язку, чинили напади на підрозділи ВП, що займались депортацією, а також нищили членів переселенчої адміністрації. Від вересня 1945 р., згідно із наказом командира 6-ї військової округи УПА «Сян», що охоплювала територію Закерзоння, підрозділи УПА були зобов'язані докласти всіх зусиль, щоб зупинити переселення. Також вони були зобов'язані спалити усі українські села, звідки було депортовано їхніх співвітчизників. Загонами УПА або АК було здійснено 40 нападів на працівників апарату Головного уповноваженого УРСР, під час яких загинуло 43 і було поранено 13 працівників, солдатів та офіцерів Червоної армії та НКВС [27, с. 48, 52].

Практично на Лемківщині велись бойові дії за використання 20 000 бійців регулярної армії та великої кількості міліцейських підрозділів. Вони оточували українські села, повідомляли дату виїзду й контролювали, поки люди так-сяк складуть свої речі й тоді конвоювали колони переселенців на станції, де мало відбутись завантаження у залізничні вагони. Правда місцеві жителі й тут навчилися уникати цього лиха. Почувши оголошення про дату майбутнього виїзду, вони в ховали все цінне в задалегідь викопані схованки й у потрібний

день разом із худобою тікали в навколишні ліси. Завдяки цьому восени з Ліського й Сяноцького повітів не було поголовно виселене жодне село [44, s. 283].

За осінь 1945 р. через ряд причин набагато зменшилась активність підрозділів АК- WiN, діяльність якої була чи не основним стимулом до виїзду українців під час першого та другого етапів депортації. Пояснюється це тим, що у цій організації тривала демобілізація, що перейшла в повну капітуляцію після того, як наприкінці року керівником Центральної округи WiN «Радославом» був відданий наказ рядовим бійцям і командирам бойових підрозділів вийти з підпілля і разом із зброєю, майном та архівами здатись працівникам польської політичної поліції УБП (Управління громадської безпеки), яка була еквівалентом радянського НКВС. На Варшавському судовому процесі зимою 1945 – 1946 рр. заарештоване керівництво польського підпілля визнало свою антирадянську діяльність, покалось і закликала це ж саме зробити підпільників, які ще вчора під їхнім керівництвом відстоювали незалежність Польщі. З цього часу грабежі і вбивства українців із сторони польського підпілля стають вже не таким типовим явищем, як це було раніше. Організації вже не існувало й атаки на українські села, де брали участь сотні тисяч бійців АК, НСЗ, БХ припинились. Зате не припинялись окремі напади невеликих банд, метою яких, здебільшого, був звичайний грабунок, навіть якщо він прикриваюся псевдопатріотичними антиукраїнськими гаслами і від якого страждали інколи й польські селяни [12, с. 188 – 189].

Ще однією причиною зменшення активності АК- WiN була наявність вже згадуваних трьох піхотних дивізій. Саме їх присутність робила неможливими всі акції за участі більшої кількості людей. Проблеми харчового забезпечення та маскування значних відділів АК на теренах, де оперували близько 20 000 солдат ВП а в селах проживало переважно українське населення призвели до неминучого падіння активності польського підпілля.

Внаслідок бездіяльності польського націоналістичного підпілля тиск на українців аж ніяк не зменшився. Тепер естафету грабежів, насилля й терору

перейняли на себе відділи МО та ВП, а також підрозділи НКВС та радянські прикордонники. Навіть з точки зору керівництва WiN виселення українців ведеться нелюдськими методами. Документи WiN так відображають реалії депортації: «Війська дозволяють собі грабувати і гвалтувати українську людність, де це не допомогло, розпочали стягувати контингенти за цей і минулий роки. В разі, якщо за 15 хвилин господар не в стані здати всі необхідні продукти, проводяться такі репресії, як конфіскація рухомого майна, ув'язнення в тимчасових концентраційних таборах, де територіальна евакуаційна комісія і Державний уряд репатріаційний вирішують долю кожної особи...»[12, с. 188 – 204; 44, s. 210 – 211]. Відповідною була й реакція людей: хто втікав у ліси, хто переходив на римо-католицький обряд, а хто й брався за зброю та пробував оборонити свої права й свою власність. «Людність українська до 2 вересня біжучого року ще якимось терпіла випробування. Від 2 вересня розпочала чинити збройний опір. Виселенню передують сутичка, з якої напасники завжди виходять переможцями. Падають численні вбиті по обох боках. Кожен дім це фортеця, виселювані не хочуть залишати майно, якого забрати не можуть, а тому палять господарства і села. Цілі родини гинуть в полум'ї в разі опору напасникам... Всі чоловіки виселених сіл утікають в УПА. Південна частина Перемишльського повіту стоїть в огні...» – таку картину нотують документи польського підпілля...»[44, s. 211 – 212.]

За активної участі військових протягом трьох осінніх місяців було депортовано українську людність із 50-кілометрової прикордонної смуги. Загальна кількість переселених за осінь 1945 р., за інформацією польського вченого Гжегожа Мазура, сягнула 81 806 осіб [350, с. 47]. Загалом протягом третього етапу депортації в УРСР потрапило, за радянськими джерелами 82470 людей [54, с. 119].

Четвертий етап депортації, який тривав з 1 січня по 15 червня 1946 р., від усіх попередніх відрізняється максимально активним використанням військових підрозділів. На цьому етапі типовим було використання принципу збірної відповідальності, що цілковито суперечить принципам гуманізму, але так часто

застосовувалось тоталітарними режимами радянського штибу. На цьому етапі майже зовсім відсутня діяльність польського підпілля, яке раніше було домінантним у примушенні українців до «добровільного» виїзду. Якщо на третьому етапі виїзду деякі офіцери ВП попереджали селян про час майбутньої депортації, й бажаючі мали можливість приготуватись або втекти, то тепер такого вже не було.

Зимом 1945 – 1946 рр. процес виселення трохи загальмувався з огляду на суворі погодні умови та святкування Різдва, але незначно. За грудень-січень було вивезено трохи більше 12 000 людей [54, с. 119]. Як зазначається у листі головного представника уряду Республіки Польща у справах евакуації людності української з Польщі Й.Беднажа до підлеглих йому районних представників «... зимовий час не може бути перешкодою у проведенні депортації, робота не може зупинятись ні на хвилину... З огляду на зимову пору треба так організувати транспорт, щоб люди якнайменше наражались на зимові труднощі, не очікували тижнями на вагони, а вагони були критими» [45, с. 14]. Тому вже з середини січня 1946 р. вже не зважали на суворі зимові морози й продовжували виселення з максимальними темпами. Варто зазначити, що частиною військових підрозділів, що здійснювали примусове виселення українських сіл, командували колишні радянські офіцери, які були переведені у ВП тимчасово. Частина з них повернулася в СРСР після завершення строку служби. 5 квітня 1946 р. дивізії ВП, що оперували на теренах Закерзоння, були об'єднані в Оперативну групу «Ряшів», командиром якої з 1 травня 1946 р. до 22 травня 1947 р. був бригадний генерал Ян Роткевич, начальником штабу – Підполковник Олександр Євченко. Обоє були радянськими офіцерами, лише тимчасово відрядженими у Військо польське [27, с. 47]. Проте наявність цих та інших радянських офіцерів у рядах ВП не знімає з польської сторони її вини за примусове виселення українців і особливу жорстокість в проведенні цього виселення. Треба брати до уваги, що якщо частина офіцерського складу й була радянською, то солдати й молодші офіцери, безпосередні виконавці всіх злочинів, були етнічними поляками і у своїх діях керувались не лише наказами, але й власними поняттями честі,

гідності, обов'язку. Врешті, окрім трьох дивізій ВП, у виселенні брали участь 14-й і 18-й піхотні полки, і підрозділи Війська прикордонної охорони (WOP), Міліції громадянської (МО), Корпусу внутрішньої безпеки (KBW), стягнутих на територію Закерзоння [45, s. 7].

Відповідно до наказу військового керівництва, піхотні дивізії мали виселяти від 150 до 300 родин щодня. 24 травня був виданий ще один наказ, згідно з яким мінімальна кількість виселених сімей мала сягати 500 [45, s. 133, 148 – 149]. Після того, як військо оточувало село, людям давали лише кілька годин на збори, а тоді прикладами виганяли людей із хат. З огляду на такі вимоги вищого керівництва польської армії, командири полків, батальйонів та рот давали волю своїм найгіршим інстинктам. Як пише Євген Місило, «...панувало почуття цілковитої безкарності щодо вчинків супроти українців. Трагічним елементом виселень були пацифікації місцевостей, з яких українці не хотіли добровільно виїжджати до СРСР, палення цілих сіл. Велика кількість людей, в тому числі жінок і дітей, було розстріляно. Щодо цивільних осіб військо і міліція застосовували принцип збірної відповідальності» [45, s. 7].

Найкращим прикладом такого ставлення є доля українського села Завадка Морохівська, що з наказу командира 34 піхотного полку, підполковника Станіслава Плуто була вщент спалена 24, 25 січня, а її мешканці – жінки, старці й діти – вирізані до ноги. 28 березня, 13 і 30 квітня 1946 р. були вчинені ще три напади, після яких село перестало існувати [45, s. 24, 279 – 287]. А дії командира 36 піхотного полку підполковника М.Кирилюка, були настільки нелюдськими, що їх оскаржив перед вищим командуванням ліський староста Т.Павсусевич. Підлеглі М.Кирилюка, відповідно до звіту ліського старости, займались не боротьбою з УПА, а грабежами й вбивствами мирних жителів. Сам М.Кирилук наказав своїм підлеглим «примусово приводити собі на квартиру місцевих дівчат з метою розпустити». Також він арештовував людей і звільняв лише за викуп, десятками спалював українські і польські садиби, вбивав безвинних людей [45, s. 10 – 14].

Активне використання війська одразу ж збільшило кількість депортованих – якщо у лютому було виселено 1037 чоловік, то у березні – 23053, у квітні – 26750 осіб. Максимальна кількість була депортована у травні – 62655 чол. Збільшення «ефективності» військових підрозділів давало не тільки покращення статистичних даних і наближення довгоочікуваного для радянських і польських очільників моменту, коли Польщу можна буде назвати мононаціональною державою. Ще одним жахливим наслідком було те, що кілька десятків тисяч людей опинились на відкритих усім вітрам зимових станціях чи спеціальних таборах. Люди тижнями чекали на ешелони, вмирили від холоду, голоду й відсутності медичної опіки. Антисанітарія сприяла поширенню епідемії тифу й інших інфекційних захворювань. Через відсутність довозу питної води, неможливість приготувати гарячу їжу й неможливість влаштувати хоч більш-менш пристосовані місця для нічлігу й негостинні умови були причиною захворювання органів травної системи та респіраторні захворювання. Дуже частими були летальні випадки. До всього цього додавались щоденні грабунки деморалізованими солдатами ВП. Через відсутність паровозів вже завантажені вагони на Західній Лемківщині тижнями стояли на станціях. Через відсутність продовольства й фуражу розпочався справжній голод. Серед завантаженої вагони голодної худоби поширилось захворювання інфекційні хвороби, розпочався масовий падіж [54, с. 119].

Єдиною силою, що хоч якось спробувала зупинити депортацію, були підрозділи УПА. Прагнучи захистити українську людину на батьківських землях, повстанські сотні проводили постійну антирадянську агітацію, здійснювали напади на підрозділи польської армії, розганяли конвої, що супроводжували вагони закордонців від рідних сіл до станцій завантаження. Радянські джерела визначали кількість повстанців у 1600 осіб, а самооборонні відділи – 1500 чол. Зрозуміло, що оцінка доволі приблизна, оскільки після війни зброї було вистачало, а до самооборонних відділів, що існували у дуже багатьох селах, можна було віднести навіть озброєних підлітків. Суттєвої військової сили вони, на відміну від повстанських сотень, не становили. Розсіяні ж на широких

теренах Лемківщини й Холмщини, підрозділи УПА були позбавлені можливості завдати потужних ударів з огляду на неможливість сконцентрувати зусилля в одному місці на терені, який контролювався у 15-20 раз чисельнішим противником. Для відстежування повстанських підрозділів використовувалась не тільки широка мережа добре законспірованих агентів, а й навіть авіація. Тим не менше, підрозділи УПА провели ряд вдалих операцій, наслідком яких було зупинено виселення десятків сіл, загинули багато солдат та офіцерів ВП, спалено 8 залізничних станцій, 103 залізничні вагони, знищено 62 шосейні і 22 залізничні мости [45, s. 7-8, 170 – 178; 27 с. 48 – 49]. Завдяки УПА було зупинено ряд розбійних нападів, що чинили польські озброєні банди, які, правдоподібно, не мали вже жодного відношення до АК- WiN і грабували українські села на свій страх і ризик. Так 19 січня 1946 р. сотня командира «Бора», що стаціонувала в йорданську ніч у с. Середнє Велике Сяноцького повіту не дозволила розграбувати це село й після запеклого бою з польським підрозділом, що, швидше за все складався з мародерів та грабіжників сусідніх польських сіл, захопила 1 міномет, 11 автоматів, 3 кулемети, кілька десятків рушниць. Ворог втратив 44 чол. убитими [54, с. 12 – 13].

Постійне залучення військ дало свої результати. Столітні церкви стояли пустками або ж, як це сталося в присілку с. Ветлини Старому Селі, спочатку використовувалась як казарма для польських солдат, що виселяли околиці, а потім була спалена та підірвана [45, s. 172]. Потяг за потягом вивозили останні родини, яких, ніби злочинців, відконвойовували на залізничні станції військовики. Багатолюдні колись села пустіли. Залишались лише ті, хто за будь-яких обставин не хотів покидати рідні землі, хто попри терор військовиків, міліції, органів безпеки та просто бандитів чи мародерів зумів переховати у лісах родину і якусь децицю майна та худоби. Вони повертались у спалені села, потроху відновлювали господарство, слухняно платили податки, посилали дітей у польські школи, які колись були українськими й уціліли в час воєнного лихоліття. Чекали й надіялись, що тепер вони вже навечно залишаться на своїй землі. Таких закерзонців було більше 150 000 чоловік. Абсолютна більшість із

них весною 1947 року буде силоміць відірвана від своїх осель і депортована в рамках сумнозвісної Акції «Вісла» на «віднайдені» в Німеччини землі. Держава зробить все, щоб максимально швидко їх асимілювати. Це й буде цілковитим завершенням українського питання, до якого так прагнули Москва й Варшава [65, s. 410 – 461].

Загалом за інформацією Євгена Пастернака, протягом четвертого етапу було депортовано 41 183 сім'ї або 84 273 особи [8, с.311]. Відповідно до радянських джерел із Польщі було висезено 37665 сімей або 154 329 осіб [54, с. 119].

Офіційно депортація закінчилась 15 червня 1946 р. В реальності ж ніхто не поспішав виводити дивізій польського війська із території Закерзоння. У марних спробах знайти й знищити невловимі повстанські сотні солдати прочісували великі лісові масиви. У пошуках тих селян, що залишились на батьківщині, підрозділи ВП в черговий раз оточували лемківські й холмські села, перевіряли документи в тих, що жили в змішаних українсько-польських шлюбах, забирали останню худобу й майно. Спроби поновлення депортації мали місце на Перемищині, Ярославщині, Любачівщині, у Ліському, Сяноцькому, Володавському повітах. За інформацією польського вченого Анджея Леона Сиви, після закінчення терміну депортації в УРСР було додатково відправлено ще понад дві тисячі осіб. Це вже була остання хвиля депортації в Радянський Союз, оскільки в 1947 р. Москва відмовилась вести із Варшавою будь-які перемовини про додаткову депортацію [96, с. 294 – 295; 180, с. 264 – 265, 280].

Якщо хоч приблизно підрахувати кількість людей, вбитих на Закерзонні протягом 1944 – 1946 рр., кількість сплюндрованих сіл і хуторів, знищеного майна, то ця кількість наводить на думку що ситуація в регіоні швидше нагадувала ведення бойових дій ніж післявоєнну відбудову. В умовах всього цього хаосу точно підрахувати кількість українців, депортованих із Польщі в УРСР було неможливо. Тому в різних дослідників фігурують абсолютно різні цифри. Відповідно до Підсумкового звіту їх було 482 880 осіб [54, с. 173]. На думку Є.Місила їх було 483 499 чоловік [45, с. 358 – 360]. Сюди також треба

додати цілком невідому кількість тих людей, що самостійно перейшли через кордон або були вивезені весною 1946 р. без будь-якої документації. Ще якась кількість додалась у період між 15 червня і 31 грудня 1946 р. Загалом кількість переселених нараховує близько 500 000 осіб. Точніше вирахувати відповідно наявних документів нереально.

Як висновок можна зазначити, що під час всієї депортації урядові позиції СРСР та Польщі не зазнали жодних змін – вони були категорично зацікавлені в переселенні максимальними темпами якомога більшої кількості українців із Закерзоння в УРСР. Уряди демократичних держав, як-то США та Великобританія, не тільки знали й погоджувались із переселенням сотень тисяч українців, але не вжили жодних заходів задля хоч мінімального дотримання задекларованого принципу добровільності переселення.

Протягом всього виселення принцип добровільності, покладений у її основу все більше нівелювався. І якщо на першому й другому етапах хоча б невеликий відсоток людей переселявся добровільно, то на третьому і четвертому етапах цього не було взагалі. Жоден з опитаних автором свідків переселення не підтвердив його добровільність. Тому найлогічніше назвати виселення українців з Польщі у 1944 – 1946 рр. депортацією.

Якщо на початковому етапі депортації основним стимулом до переселення було бажання врятувати своє життя, життя своїх рідних і близьких від терору польських націоналістичних підпільних формувань, то в другій половині депортації страх перед підпіллям змінив не менш вмотивований страх перед польською армією, міліцією, органами безпеки й прикордонниками що проводили депортацію. Сюди варто долучити «роботу» численних банд деморалізованих солдат і мародерів, які грабували українців під патріотичними лозунгами й з метою особистої наживи. В такий спосіб вони давали потужну мотивацію українцям покидати Закерзоння. Кількість вбитих українських селян та спалених українських сіл була більш менш однаковою на всіх етапах депортації.

Якщо курені й сотні УПА ще змогли зупинити антиукраїнський терор поляків і спорадично налагоджували співпрацю з польським підпіллям, то протистояти регулярній армії вони аж ніяк не могли. Величезна перевага польської армії у живій силі й техніці, використання важких озброєнь, авіації та артилерії, залучення розгалуженого апарату спецслужб дали польській стороні вирішальну перевагу у проведенні антиповстанських акцій і дозволили у заплановані строки провести виселення 241 193 осіб (59 457 сімей) [54, с. 173].

Відсутність дієвого та ефективного поліцейного апарату, що мав би захистити населення від терору збройних загонів польського націоналістичного підпілля та численних банд звичайних грабіжників на території, заселеній українцями, призвів до численних людських жертв, яких можна було б уникнути.

Незадовільне забезпечення технічної сторони депортації, тобто відсутність достатньої кількості гужового та автомобільного транспорту для перевезення українців і їх майна на залізничні станції, а також постійна нестача залізничних вагонів належної якості (як мінімум, критих) та паровозів неймовірно розтягувала у часі процес депортації. Відсутність достатньої кількості приміщень для проживання людей та утримання худоби й майна на залізничних станціях призвела до величезних людських і матеріальних втрат. Постійною нестача міліцейських підрозділів, що мали охороняти залізничні станції й шляхи депортації населення, а також низькі морально-етичні якості польської міліції, яка сама неодноразово брала участь у грабежах, не дозволили захистити життя й майно переселенців від польського підпілля, мародерів і просто бандитів.

Варто зупинитись і на психологічних аспектах депортації. Сотні тисяч людей втратили свою маленьку батьківщину – лемківські гражди чи міські кам'яниці Холма, в яких виросло не одне покоління українців. Люди втратили місце, де народились і виросли, де жили й працювали, де спочили вічним сном їхні діди й прадіди. Люди були змушені виїхати, втративши все, що було зароблене вдома і за океаном, на заробітках. Виїжджаючи люди не знали, що в Радянському Союзі їм не тільки віддадуть в рази менше, ніж мали б відповідно до виїзних документів, і в десятки раз менше, ніж обіцяли в агітаційних виступах

представники виселеного апарату. Пізніше з'ясується, що й заробити на пристойне життя в СРСР нереально. Єдиним, дуже й дуже сумнівним позитивом депортації було те, що вперше за сотні років два народи, що так ворогували в першій половині ХХ ст., виявились розділеними новоствореним державним кордоном. Розділені попри власну волю.

РОЗДІЛ III.

РОЗСЕЛЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ ЗАКЕРЗОНЦІВ В ОБЛАСТЯХ УРСР. ПРИЧИНИ Й НАСЛІДКИ ПОДВІЙНОГО І ПОТРІЙНОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ

3.1. Урядові плани розселення Закерзонців в областях УРСР

Весною 1944 року остаточно сформувалася ідея про виселення українського населення з Польщі та польського населення з УРСР з метою уникнення подальших суперечок щодо польсько-радянського кордону. Польське питання стало предметом обговорення Й. Сталіна з У. Черчиллем під час офіційного візиту Прем'єр-міністра до Москви в жовтні 1945 року. Повернувшись на Батьківщину, голова уряду Великобританії на виступі у Палаті громад, зазначив: «Основна проблема, яка потребує найшвидшого вирішення, – польська проблема. Перше – це питання східних кордонів між Польщею та Росією по т. зв. «Лінії Керзона», а також нові території, які мають бути приєднані до Польщі на півночі та заході. Друге питання – відносини між польським урядом і Люблінським Комітетом Національного Визволення» [16, с. 211]. У. Черчилль стосовно самого переселення заявляв: «Вислання є методом, який, як ми побачимо, буде найбільш задовільний і надійний. Більше не буде змішування населення, що спричиняє нескінченні клопоти... Буде здійснено тотальні чистки. Мене не лякають ці переселення, для проведення яких є більше можливостей за сучасних умов» [66, с. 70]. Аналогічну думку мало й керівництво США [67, с. 119].

Зі свого боку, комуністичний уряд у Любліні розглядав ліквідацію українства в своїй державі як засіб залучення на свій бік польської опозиції, розбещеної шовінізмом, та зміцнення власного становища [68, с. 6]. Що характерно, обидва польські уряди, як у Лондоні, так і в Любліні, не хотіли залишати поза межами держави Львів та нафтові родовища Борислава–Дрогобича, що стало предметом суперечок із урядом СРСР в 1943–1944 рр. Таким

чином, восени 1944 р. процес обміну населенням фактично гальмувався. [69, с. 110 – 111; 70, с. 444 – 445].

Згідно з рішеннями РНК СРСР № 359-105с від 5.04.1944 р. і № 854-224с від 11.07.1944 р. «Про часткове переселення колишніх польських громадян» було прийнято постанову РНК УРСР № 808-43 від 17 липня 1944 р. «Про розселення колишніх польських громадян на території УРСР». Згідно з постановою, 29 700 колишніх громадян Польщі мали бути переселені у серпні-вересні 1944 року до різних областей УРСР. Більшість із них передбачалося розселити в німецьких колоніях, власники яких були репресовані. Місцева влада мала підготувати для переселенців приміщення, забезпечити транспорт для розвезення по районах, організувати заходи з розміщення та облаштування, а також культурно-масову роботу. Згідно з додатком до постанови РНК УРСР № 808-43 від 17.07.1944 року, у Ворошиловградській області планувалося розселити 2 400 осіб колишніх польських громадян, переселених із Казахської РСР, а у Сталінській області – 1 750 осіб [12, с. 156 – 159].

9 вересня 1944 року в Любліні було підписано Угоду між урядами Української РСР та Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) щодо евакуації українського населення із Польщі та польських громадян із УРСР у Польщу, а також важливий додаток – Інструкцію, яка детально пояснювала механізми реалізації вищезгаданої Угоди. Загалом процес переселення у зв'язку з воєнним станом і близькістю лінії фронту визначався як «евакуація». При цьому він формально розглядався як добровільний – заяви на виїзд приймали як у письмовій формі, так і в усній [53, с. 287-293]. Варто зазначити, що цим документом був встановлений кінцевий термін закінчення депортації – 1 лютого 1945 р. Вочевидь керівництво СРСР вважало, що процес депортації із Закерзоння буде швидким, організованим і, хоча б частково добровільним.

Для організації усього процесу в Польщі протягом вересня Організувати весь процес депортації мав сформований у вересні 1944 р. апарат Головного та районних уповноважених уряду УРСР з евакуації. Розпорядженням Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У № 1237/69 від 19 вересня 1944 р. був

затверджений Головний уповноважений уряду УРСР в Любліні М. Підгорний [53, с. 294]. Його заступниками призначили Т. Кальненка та М. Ромащенко. Був затверджений і весь штат районних уповноважених та їхніх заступників, а також районних представників та усіх заступників. 11 районних уповноважених Головного уповноваженого уряду УРСР були розміщені в повітових центрах: Грубешів, владава, Холм, Любачів, Томашів, Перемишль, Ярослав, Замостя, Лісько, Білгорай і Красностав. Головним осідком радянського уповноваженого М.Підгорного став м. Люблін.

Слід зауважити, що процес депортації покладався не лише на партійний апарат. Як зауважив історик І. Білас, до виконання цього завдання були залучені також офіцери НКВС. Контроль у структурі державно-адміністративного управління щодо переселення здійснював перший заступник Головного уповноваженого від КМ УРСР Т. Кальненко, який мав численний апарат і створював схожі адміністративні органи при кожному окремому районному представництві уряду республіки щодо евакуації. Кальненко був заступником керівника НКВС УРСР та полковником державної безпеки. При кожному районному представництві були прикомандировані на ключові посади кадрові офіцери НКВС УРСР. [11, с. 183]. Штатними представниками НКВС УРСР при районних працівниках були: Л. Рудиник – капітан міліції, заступник керівника ОВР Управління міліції Ворошиловградської області (призначений у Перемишльський повіт); П. Колесиник – капітан держбезпеки, керівник відділу УНКВС Ворошиловградської області (у Грубешівській повіт); І. Кривокінь – капітан міліції, заступник керівника Управління міліції Харківської області (у Томашівській повіт); П. Сепко – капітан держбезпеки, заступник керівника УНКВС Харківської області (у Влодавський повіт); О. Гаришин – капітан держбезпеки, заступник керівника першого спецвідділу УНКВС Сталінської області (у Красноставський повіт) [12, с. 103].

Вже наприкінці вересня 1944 року розпочалася підготовча робота з евакуації українців із Польщі. Було підготовлено списки представників та уповноважених, складено необхідну документацію тощо. Радянські представники

виїхали у Люблін, де здійснювали облік закерзонців, які виявили бажання евакуюватися до УРСР [53, с. 416-417]. Через важкі умови роботи співробітників апарату, керівництво з перших днів намагалось виробити методику роботи та забезпечувало працівників спеціальною літературою для кращого ознайомлення зі ситуацією в регіоні. Було створено інструкцію з ведення документації щодо переселення, підготовлено докладні інструкції та форми статистичної звітності про хід евакуації та бухгалтерський облік, розроблено положення про обов'язки референтів із формою складання заключного звіту про завершення усієї евакуації тощо.

Задля політичної перевірки депортованих українців ще 28 серпня 1944 р. НКВС СРСР опублікував наказ № 001063 «Про організацію контрольно-пропускних пунктів на прикордонній лінії між СРСР і Польщею». В УРСР вони знаходились у Волчкському Перевозі, Малій Владівці, Сокалі, Устилузі, Раві-Руській, Пархачі, Нижанковичах, Медиці, Лясковатому, Устьзянові та Краковці. Для перевірки депортованих громадян на фільтраційних пунктах були організовані комісії у складі трьох офіцерів НКВС, НКДБ і «СМЕРШу», а також групи оперативних працівників: зі «СМЕРШу» було надано 200, з НКВС СРСР – 60 і НКДБ – 70 солдат оперативного складу. Цим же розпорядженням було затверджено інструкцію, котра регламентувала роботу усіх названих перевірно-фільтраційних пунктів НКВС СРСР, де в пункті «В» зазначалося: «колишні військовослужбовці ЧА і чоловіки призовного віку, що перебували в полоні, або в оточенні противника і викликали підозру направлялися до таборів НКВС СРСР для додаткової перевірки». Було передбачено, що громадяни, щодо яких наявні достовірні відомості про їх ворожу роботу, будуть заарештовані й передані до відповідних органів НКВС – НКДБ, або «СМЕРШу» для проведення усіх необхідних слідчих дій. Решта осіб, що викликали підозру, проте не були арештовані через брак відповідних слідчих матеріалів, планувалось відправити до місця постійного проживання з пересилкою їх особистих справ у районні органи НКДБ для взяття підозрілих на оперативний облік [11, с. 208 – 210].

Практичне впровадження Угоди на місцях уповноважені розпочали 5-10 жовтня 1944 року. У Польщі, декретом від 7 жовтня 1944 року, було створено установи, безпосередньо зайняті евакуацією – Управління генерального уповноваженого ПКНВ у справах репатріації та Державне управління з репатріації. Водночас робота польської сторони з організації та підготовки українського населення до евакуації з боку ПКНВ проводилася недостатньо активно. Укомплектування апарату представниками ПКНВ затримувалося, що органи НКВС навіть розцінювали як прямий саботаж. Для забезпечення більш конструктивної роботи головою Відомства громадської адміністрації Польщі С. Котек-Агрошевський було підписано відповідний циркуляр № А.П. 360/44 від 3 жовтня 1944 року до органів місцевої адміністрації (голів, старост, вейтів і солтисів) із вимогою надавати допомогу польським та українським працівникам, відрядженим для проведення процесу переселення. У циркулярі наголошувалося, що представники та уповноважені разом із персоналом виконують дуже важливу роботу: одні представляють польську владу, інші – владу сусідньої дружньої держави, тому вони мають право користуватися відповідними пільгами та підтримкою[11, с. 17].

Однією з ключових проблем, що істотно гальмувала процес евакуації, була відсутність чітких і достовірних даних щодо чисельності українського населення за лінією Керзона. Згідно з польською офіційною статистикою, кількість українців з кожним наступним переписом населення неухильно скорочувалася. Це зумовлювалося методикою обліку, за якої етнічну належність визначали за релігійною приналежністю, мовою повсякденного спілкування та часто нечітко або довільно трактованою самоідентифікацією, що давало підстави зараховувати осіб як до української, так і до польської спільноти. Наслідком таких статистичних маніпуляцій стало суттєве заниження чисельності українського населення: зокрема, лише на території Холмщини та Підляшшя кількість українців, за офіційними даними, скоротилася з 464 тис. осіб у 1909 р. до 260 тис. у 1939 р.[42, с. 232 – 234]. Окремі повітові органи влади володіли статистичною інформацією лише станом на 1920–1921 рр., тоді як переважна більшість

адміністративних структур не мала жодних актуальних облікових даних. У зв'язку з цим для формування хоча б орієнтовних зведень щодо чисельності українського населення, яке підлягало виселенню, за основу було взято матеріали військових комендантів, котрі здійснили реєстрацію мешканців у ключових населених пунктах відповідних повітів. За цими відомостями, у звільнених повітах, розташованих за лінією Керзона, станом на 21 жовтня 1944 р. проживало приблизно 172 150 осіб українського населення. [61, с. 215]. За ініціативою радянської сторони, починаючи з жовтня 1944 р., польські адміністративні органи здійснювали уточнення відомостей про чисельність українського населення в кожному населеному пункті. Водночас у процесі реалізації переселенської кампанії ці статистичні показники неодноразово коригувалися й зазнавали змін, що свідчить про їх нестабільність та обмежену достовірність [61, с. 45].

Якщо включення до сфери дії Угоди окремих польських повітів визначалося наявністю в них українського населення, то питання географії подальшого розселення переселенців на території УРСР постало як ще одна суттєва проблема евакуаційного процесу. Угода не містила чітко окреслених територіальних параметрів розміщення евакуйованих українських сімей у межах Української РСР. Відповідно, і таємна інструкція щодо реалізації Угоди не регламентувала географічного аспекту розселення: у ній лише зазначалося, що розміщення переселенців має здійснюватися з урахуванням їхніх побажань — у міських поселеннях, колгоспах, радгоспах або шляхом надання земельних ділянок для ведення індивідуального господарства, що стосувалося лише західних регіонів УРСР. Першим відомим на сьогодні нормативним актом, що безпосередньо регламентував питання географії розселення, є постанова № 1237/69 Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про реалізацію Угоди...» від 19 вересня 1944 р. Зокрема, у статті 5 цього документа зазначалося: «створити при РНК УРСР на період евакуації Управління, а при облвиконкомах західних областей УРСР — відділи з евакуації і розселення українського і польського населення» [71, с. 152]. Ухвалення цієї постанови було логічним і необхідним кроком у напрямі

інституційного забезпечення процесу розселення та облаштування переселенців і мало на меті централізувати управління вирішенням пов'язаних із цим організаційних, господарських і соціально-побутових проблем.

Уже у вересні 1944 р. при Раді Народних Комісарів УРСР було створено Управління у справах евакуації та розселення українського і польського населення. Упродовж 1944–1949 рр. воно функціонувало в межах чітко окресленої організаційної структури, до якої входили секретаріат, відділ влаштування та розселення, фінансовий відділ, відділ транспорту, відділ обліку, особливий відділ і відділ управління справами. На регіональному рівні, у складі обласних виконавчих комітетів, створювалися спеціальні відділи з питань роботи з переселенцями, штат яких, як правило, налічував лише три особи [72, с. 18–19]. Така кадрова обмеженість свідчила про формальний характер декларованої державної опіки над переселенцями на місцях і про об'єктивну неспроможність місцевих органів влади ефективно забезпечити реалізацію покладених на них завдань.

Народний комісар земельних справ та Народний комісар господарства УРСР мали до 10 жовтня 1944 р. подати на розгляд і затвердження Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б)У узагальнений план розселення депортованих [71, с. 154; 156]. Однак унаслідок повільного формування апарату уповноважених і запізненого розгортання їх практичної діяльності на місцях реалізація цього завдання була відтермінована. Лише 26 жовтня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У надали директиву щодо розроблення планових показників прийому та розселення переселенських сімей головам Волинської, Дрогобицької (нині у складі Львівської), Львівської, Рівненської, Станіславської (нині Івано-Франківської) та Тернопільської (нині Тернопільської) областей. Обласні керівники зобов'язувалися подати систематизовані відомості про наявність вільних або покинутих житлових будівель, придатних для негайного заселення, а також про житловий фонд, що потребував ремонту, з метою забезпечення розміщення прибулих переселенців [61, с. 189]. Починаючи вже з вересня 1944 р., простежується тенденція до навмисного затягування процесу виселення польського населення з території УРСР до Польщі, що, у свою чергу,

дезорганізувало реалізацію заздалегідь підготовлених планів заселення українських переселенських сімей. Польське керівництво обґрунтовувало таку позицію невизначеністю житлово-побутових умов для польських переселенців та відсутністю чітко визначених територій для їх розміщення. Передбачалося, що основними районами поселення стануть північні й північно-західні так звані «відзискані землі», які були обіцяні та фактично передані Польщі лише з лютого 1945 р. [73, с. 137–138].

Зі свого боку, керівництво УРСР, зокрема М. Хрущов, намагалося активізувати процес виїзду польського населення, використовуючи адміністративні та політичні важелі впливу. З цією метою було ініційовано скасування заборони РНК УРСР на мобілізацію поляків за межі Західної України для залучення їх до роботи в промисловості східних областей УРСР та інших республік СРСР [12, с. 137–139], а також проведено переговори з польськими урядовими колами щодо прискорення створення та налагодження діяльності польських евакуаційних комісій на території Української РСР.

Розміщення українського переселенського населення поза межами залишених польських господарств у західноукраїнських областях первісними планами радянської влади не передбачалося. Більше того, вже у вересні 1944 р. на рівні урядових інстанцій обговорювалося запровадження заборони на розселення евакуйованих із Польщі осіб у 50-кілометровій прикордонній смузі [12, с. 147]. Реалізація такого обмеження фактично означала концентрацію переселенців у смузі між зазначеною зоною та річкою Збруч.

Водночас загострення польсько-українського міжетнічного конфлікту на Холмщині та суміжних територіях стимулювало значну частину депортованого населення прагнути оселитися якомога далі від польського середовища. Сукупність зазначених чинників зумовила непередбачений початковими планами розвиток подій, наслідком якого стало розселення українських переселенців на території одинадцяти областей УРСР, розташованих на схід від р. Збруч і означених у тогочасній документації як «східні» області.

Переселення депортованого населення до колгоспів південних областей УРСР у перші місяці реалізації Угоди набуло характеру стійкої тенденції, що фактично зруйнувала попередньо визначені плани компактного розселення переселенців у західноукраїнському регіоні. За новою схемою відповідальність за організацію розміщення українського населення було покладено на Народний комісаріат земельних справ УРСР, який 21 жовтня 1944 р. подав до ЦК КП(б)У відповідні пропозиції.

Згідно з цими розрахунками, орієнтовна чисельність осіб, що підлягали прийому, визначалася на рівні близько 240 тис. осіб, або приблизно 60 тис. селянських господарств, із середнім показником у чотири особи на одне господарство. Передбачалося, що переважна більшість переселенців — 192 тис. осіб (80 %) — буде розміщена в західних областях республіки, тоді як решта 48 тис. осіб (20 %) планувалася до розселення у східних регіонах УРСР [74, с. 134].

Водночас переселення українців із Польщі відбувалося з відчутною оперативністю, що призвело до суттєвих змін у первісних планах географії розселення. Заплановані для прийому переселенців південні регіони УРСР передбачали заселення колишніх німецьких, грецьких, болгарських та інших колоній, більшість із яких після війни перебувала в руїнах, а також порожніх будинків. Уже в перший місяць роботи переселенських комісій ці зміни стали очевидними.

У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У надіслали листи до обкомів і облвиконкомів південних областей із вимогою надати Управлінню у справах розселення інформацію про кількість сімей, які могли б бути прийняті та розселені в колгоспних будинках, не пізніше 5 листопада 1944 р. [74, с. 89]. Водночас, не дочекавшись офіційних даних від південних областей, вже 1 листопада 1944 р. перший ешелон із с. Стрільці Грубешівського повіту був направлений на станцію Ново-Хортиця в Запорізькій області, що свідчить про початок практичної реалізації плану розселення за умов обмеженої координації та оперативного реагування на фактичні потреби переселенців.

15 грудня 1944 р. розпорядженням РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1678 «з метою своєчасної підготовки до прийому та розселення наново прибулого евакуйованого з Польщі українського населення» було затверджено розширення географії прийому переселенців. До списку областей, де передбачалося розселення, додатково включили Кіровоградську, Ворошиловградську (нині Луганську), Сталінську (нині Донецьку), Полтавську, Харківську та Сумську області [74, с. 251–254]. Це рішення свідчило про потребу збільшення кількості регіонів прийому через зростання кількості евакуйованого населення та необхідність забезпечити їх житлом, роботою та засобами для ведення господарства. Таким чином уряд УРСР прагнув пом'якшити економічний тиск на південні області, одночасно збільшивши обсяг вільного житла у Західному регіоні для російського населення та забезпечити центрально-східні області «робочими руками» переселенців, особливо в аграрному секторі [75, с. 91]. Відтак, для дослідження процесу заселення евакуйованих українців різних областей УРСР термін «Східний» регіон з грудня 1944 р. слід застосовувати до центрально-східних областей, тоді як південні області прийнято розглядати як «Південний» регіон. Кожен із трьох регіонів розселення («Західний», «Східний» та «Південний») мав власні особливості – географічні, природні, господарські, культурні, національно-побутові та релігійні, що, у свою чергу, визначало хід розселення, кількість господарств, а також процеси асиміляції переселенців, які сюди приїдуть.

Східні області УРСР опинилися перед фактом необхідності приймати переселенців із Польщі надто пізно, що зумовило поспішність у прийнятті ряду рішень. Так, наприклад, термінова телеграма Харківського облвиконкому від 14 грудня 1944 р. зобов'язувала районні ради в третій декаді грудня та першій половині січня 1945 р. терміново скласти плани розміщення переселенців у колгоспах, ознайомити з ними керівників колгоспів і сільських рад та негайно розпочати підготовку розселення з розрахунком завершення робіт не пізніше 25 грудня 1944 р. [12, с. 230]. Це свідчить про екстрений характер організації розселення та тиск на місцеві адміністративні органи для швидкого виконання

завдань. Протягом кількох днів по всій Харківській області на об'єднаних засіданнях виконкомів районних рад та районних комітетів партії були прийняті постанови щодо організації прийому родин, евакуйованих із Польщі, та їх розміщення по колгоспах районів. Це свідчить про масовий і централізований характер підготовки до переселення та необхідність швидкого виконання завдань у короткі строки.

У грудні 1944 р. було складено черговий план розселення переселенців. Згідно з ним, найбільш перспективними областями для прийому сімей визнавалися: Миколаївська – 7 671 місце для 30 601 особи; Ворошиловградська – 8 729 місць для 35 766 осіб; Запорізька – 8 283 місця для 33 198 осіб; Сталінська – 7 293 місця для 29 045 осіб. Ці цифри відображають розрахунок кількості місць для сімей і загальної чисельності переселенців, що мали бути прийняті в кожній області [12, с. 235]. Розширення географії розселення переселенців здійснювалося з урахуванням радянського планового резерву. Нові області розселення брали на себе обов'язок розміщення 22 501 родини переселенців із загального резерву по 11 областях, не враховуючи західноукраїнських (24 636 родин). Зокрема: Сталінська область – заплановано 5 400 родин, резерв – 1 893; Ворошиловградська область – заплановано 2 800 родин, резерв – 5 929; Харківська область – заплановано 1 600 родин, резерв – 4 000. Таким чином, із 21 622 запланованих місць для розселення понад половину, а саме 11 822, становили резервні [53, с. 233].

Після введення військ у вересні 1945 р. різко збільшився потік депортованих. У Західному регіоні передбачалося поселити додатково 15446 сімей. Таким чином, загальний план надання вільних місць у Західному регіоні збільшувався до 55 000 сімей за рахунок скорочення розселення в Південному та Східному регіонах. Голови обласних виконкомів та секретарі обкомів КП(б)У були зобов'язані до 15 жовтня 1945 р. скласти оновлені плани розселення та підготувати для переселенців житлові приміщення й господарські будівлі [76, с. 87]. Це завдання було цілком реалістичним, оскільки станом на 1 листопада

1945 р. із західних областей УРСР уже виселено 179 309 сімей або 536 719 осіб польської та єврейської національностей [13, с. 20].

Зміни в планах поступово призвели до того, що переселенські потоки зосередилися переважно у Західному регіоні розселення. Південний та Східний регіони з осені 1945 р. до офіційного завершення евакуації заселялися лише поодинокими переселенцями, зокрема колишніми червоноармійцями чи вояками ВП, репатріантами з Німеччини, відставшими від своїх родин тощо. Станом на 1 листопада 1945 р. евакуація була завершена у більшості повітів, де закерзонці висловлювали бажання оселитися в районах із колгоспами [77, с. 56].

Ці заходи були спрямовані на зменшення концентрації переселенців у Західному регіоні розселення і, як наслідок, на більш рівномірний розподіл українських родин із Польщі по інших регіонах УРСР, а також на уникнення соціальної напруженості в прикордонній зоні. Водночас вони мали на меті забезпечити ефективніше використання житлового фонду та ресурсів для адаптації новоприбулих, зменшити перевантаження місцевих органів влади і колгоспних господарств у західних областях.

Фактичний перебіг депортацій українців із Польщі суттєво відрізнявся від планів радянського керівництва. Більшість переселенців категорично не бажала оселятися на Східній Україні й масово залишалася в Західній. Ті, кого все ж спрямували на схід від р. Збруч, часто самовільно переїжджали на захід. Спроби радянської влади стримати цей відтік репресивними методами не мали ефективного результату [61, с. 221].

Від літа 1945 р., коли депортовані українці розпочали активно мігрувати на Західну Україну та далі на Закерзоння, де вони активно агітували проти переїзду на Східну Україну, значно зменшилася кількість охочих оселитися на лівому березі ріки Збруч. У зв'язку з цим керівництво УРСР, усвідомлюючи свою безсилість і неможливість реалізувати планове розселення, у звітах більше не наводило нових планів із коригуванням квот на користь Західної України. У документах просто фіксувалася фактична кількість переселенців, які опинилися

в областях Східної та Західної України, без зазначення плановості або безплановості їх розселення.

У «Підсумковому звіті» наведено, що на Східну Україну потрапило 159 011 осіб (42 634 сім'ї), що становить 39,9 %, тоді як на Західну Україну — 323 641 особа (80 471 сім'я), тобто 67 % [12, с. 234–235]. Хоч ці показники частково нагадують заплановані цифри, реальна ситуація була іншою. У звіті не враховано тих людей, які покинули Східну Україну, прагнучи повернутися додому або оселитися у ще не охоплених колгоспною системою західних областях. Наприклад, у вересні 1946 р. до Львівської області прибуло 1 146 сімей (4518 осіб) із різних регіонів: Херсонська — 125 сімей / 341 особа, Одеська — 266 сімей / 1016 осіб, Миколаївська — 86 сімей / 356 осіб, Ворошиловградська — 9 сімей / 49 осіб, Кіровоградська — 15 сімей / 63 особи, Дніпропетровська — 213 сімей / 860 осіб, Запорізька — 387 сімей / 1540 осіб [12, с. 236–237].

До кінця 1947 р. у Східних, Центральних та Південних областях України залишилось 20 718 закерзонців (5 478 сімей), що становило лише 4,8 % від загальної кількості. У Західній Україні на той час було зареєстровано 408 185 осіб (103 792 сім'ї), або 95,2 % від усіх депортованих. Порівнюючи кількість тих, хто прибув до Східної України (149 659 осіб, 39 720 сімей), із тими, хто залишився (20 718 осіб, 5 478 сімей), можна констатувати, що 84,5 % депортованих переселилися за Збруч, тобто до Західної України [12, с. 316–317].

Тут слід підкреслити, що різниця між загальною кількістю депортованих (428 903 осіб) і даними «Підсумкового звіту» (482 880 осіб) пояснюється поєднанням демографічних і соціально-економічних факторів.

По-перше, до кінця 1947–1948 рр. міграційні процеси ще не завершилися: багато переселенців продовжували переміщатися всередині УРСР, часто без офіційної реєстрації, що призводило до «випадання» частини населення з документів.

По-друге, трагічнішою причиною є штучно створений голод 1946–1947 рр., який поєднував наслідки неврожаю та політику реквізицій хліба державою. Це особливо сильно вдарило по депортованих, які не мали власного господарства

і навіть базових ресурсів для виживання. Внаслідок цього серед «зниклих» із статистики 52 000 закерзонців, ймовірно, значна частина вже загинула [92, с. 13].

Таким чином, статистична невідповідність відображає як неповноту обліку в умовах масових переміщень, так і реальні людські втрати серед депортованого населення.

3.2. Причини примусового поселення закерзонців за межами західних областей УРСР

Для детального аналізу причин заселення переселенцями саме східних областей УРСР необхідно враховувати комплекс факторів: радянська влада прагнула рівномірного розселення, використовуючи переселенців як робочу силу для відновлення південно-східних і центральних областей. Польська сторона, навпаки, затримувала виселення поляків з УРСР, що унеможлиблювало швидке вселення українців у Західному регіоні.

Українці, які залишилися на території Закерзоння, були налаштовані проти переселення на схід і активно агітували за осідання у Західній Україні. Польські та польсько-українські конфлікти ще більше впливали на вибір переселенців. Священники та церковні громади часто підтримували переселенців морально та організаційно, пропонуючи орієнтири для поселення, що відповідало їхнім духовним і культурним пріоритетам. Східні області пропонували роботу в колгоспах, а Західна Україна, де переважало українське населення та зберігалися звичні соціально-культурні умови, виглядала для переселенців більш привабливою. Таким чином, вибір закерзонців щодо розселення визначався не лише адміністративними наказами, але й поєднанням політичного тиску, етнічної та релігійної ситуації, а також прагненням зберегти культурну ідентичність.

Домінантним чинником у організації евакуації українців до УРСР з радянського боку був економічний інтерес, адже республіка, як зазначав Є. Місило, «потребувала людей для праці, для заселення спустошених і знищених колгоспів, зокрема в східних областях» [44, s. 15]. Величезні людські втрати за час бойових дій, масова депортація німців, поляків, татар та представників інших націй, руйнування промисловості та запустіння сільськогосподарських угідь були основними факторами, що визначали кількість надання вільних місць для переселенців і зумовлювали їх розселення саме в східних регіонах України.

На початковому етапі евакуації, що тривав із вересня по грудень 1944 року, переселенці не прибували до східних областей УРСР, оскільки цей регіон офіційно було включено до переліку місць розселення українців із Польщі лише 12 грудня 1944 року. Водночас вже у другій половині грудня того ж року окремі родини, зокрема з Білгорайського повіту, почали самовільно переїжджати до Сталінської області[75, с. 21].

Ставлення закерзонців до переселення значною мірою залежало від історичного походження їхніх повітів. Українці «північних» повітів, що до 1918 року входили до складу Російської імперії, сприймали Україну як другу Батьківщину та тяжіли до «руського» народу, тоді як мешканці «південних» повітів, що тривалий час перебували під владою Австро-Угорщини, здебільшого зберігали українську самоідентифікацію та міцно прив'язувалися до своїх прадідівських земель.

Першими українцями, які прибули до східних областей УРСР, були мешканці Холмщини, котрі зазнали значних матеріальних, культурних та соціальних втрат внаслідок утисків з боку польського населення. Історія цих переселенців була складною: частина з них під час Першої світової війни була тимчасово переселена до центральних регіонів Російської імперії, а в 1920-х роках повернулася на рідну Холмщину[16, с. 37]. Проте повернення не забезпечило покращення їхнього становища – вони знову опинилися під тиском польської адміністрації та місцевого населення. У своїх спогадах переселенці висловлювали розчарування: вони повернулися з надією на кращі умови життя, однак реальність виявилася значно складнішою, ніж очікували, що свідчить про суперечливий ефект процесу репатріації та депортації в цьому регіоні [78, с. 54–55]. Холмські переселенці висловлювали категоричну незгоду з планами розселення у Галичині, оскільки існувала деяка неприязнь між галичанами та холмщачами, пов'язана з релігійною приналежністю (перші були греко-католиками, другі – православними). Цей конфлікт мав суттєвий вплив на фактичне розселення населення, оскільки перший план передбачав розміщення всіх переселенців у межах Західного регіону. Слід також відзначити, що

Західний регіон складався з двох різнорідних частин – північної (Волинь) та південної (Галичина). Значна частина холмських родин, стикаючись із зайнятістю північних областей (Волинської та Рівненської) польським населенням, була змушена переселятися до Південного та Східного регіонів, що вплинуло на реальний розподіл евакуйованих [79, с. 399].

На процес вибору місця переселення українських родин значний вплив мала активна агітація польського населення. Багато поляків вороже ставилися до евакуації українців, оскільки вона була тісно пов'язана з виселенням поляків із Західної України, яку вони вважали своєю історичною територією, і не бажали перетворення державного кордону на етнічний. Під впливом пропаганди польських реакціонерів про «історичні кордони Польщі до Дніпра» значна частина українців відразу обирала для переселення не Західну Україну, а центральні та східні області республіки. До цього також сприяли обмеженість житлового фонду у західних областях, пов'язана з небажанням поляків залишати свої домівки, а також позиція православного духовенства, яке схиляло вірян до переселення на «Велику Україну», а не до Західної України. Така ситуація формувала двоїсту політику польських органів на місцях: українці могли виїжджати, але переважно в південні чи східні області, щоб не зачепити польське населення Волині та Галичини [12, с. 131, 145–146].

Більшість населення Білгорайського повіту (2280 родин) віддало перевагу переселенню до колгоспів у центральних та південних областях УРСР — Одеську, Запорізьку, Херсонську, Дніпропетровську та Сталінську, тоді як лише чотири родини висловили бажання переїхати до Волинської області. Такі уподобання переселенці мотивували бажанням уникнути життя на прикордонній території, яку вони вважали небезпечною та невизначеною: «Не бажаємо жити на кордоні або поблизу нього. Переселятися в прикордонні райони — це все одно, що перейти з хати в сіні»; «Бажаємо переїхати в області, де ніколи не будемо зазнавати ні ми, ні наші нащадки польського ярма» [53, с. 231]. Це свідчить про прагнення закерзонців забезпечити безпечні та стабільні умови життя для себе та наступних поколінь.

Переселенці сприймали колгоспи як організовані господарства, де очікувалося рівномірне розподілення праці та спільна участь у господарських процесах. Багато з них бажали взяти із собою власне майно та сільськогосподарський реманент, аби не залишати його в Польщі, а передати у користування колгоспам. Окремі родини мали значні пасіки, що налічували від 35 до 80 вуликів, і готові були залишити все, окрім бджіл, які прагнули перевезти з собою. При цьому вони зазначали: «По приїзді в колгоспи буде і колгоспу, і мені, і я себе буду почувати рівноправним членом колгоспу» [61, с. 217; 78, с. 172]. Важливим фактором, що впливав на вибір місця переселення, була пріоритетна евакуація родин до південно-східних областей УРСР, яка додатково стимулювала закерзонців обирати саме ці регіони.

Польська влада щодо виселення українського населення зайняла вельми неоднозначну позицію. Східні воєводства, звільнені від німецької окупації восени 1944 р., поступово відновлювали адміністративний апарат, який складався не лише з прорадянсько налаштованих представників, але значною мірою з членів націонал-шовіністичних організацій, прихильників еміграційного польського уряду в Лондоні та інших політичних груп. Ці категорії переважали у більшості адміністрацій повітів та гмін, що безпосередньо впливало на сприйняття та реалізацію Угоди про евакуацію з польським пріоритетом. Паралельно партійно-політична чистка поступово інтегрувалася у щоденне життя, враховуючи зовнішньополітичні фактори та позицію закордонних держав, зокрема США та Великобританії.

У цьому контексті показовим є лист Любельського воєводи до КНР та ПКНВ від 2 листопада 1944 р., у якому він підкреслив «неслушність положення про добровільність», стверджуючи, що слід примусово переселяти всіх, хто під час німецької окупації визнав себе українцем і співпрацював із окупантами. Водночас у деяких регіонах польська влада намагалася стимулювати українців до швидшого переселення за допомогою матеріальних та фінансово-господарських заходів. Так, 7 листопада 1944 р. ПКНВ видав циркуляр, що передбачав пільги для українців, які заявили про намір виїхати з Польщі, зокрема

анулювання заборгованостей, пов'язаних із натуральними повинностями, податками та несплаченим обов'язковим державним страхуванням [74, с. 118, 128, 151–152].

Щоб зберегти багатотисячну українську робочу силу, у Грубешівському повіті польські націоналістичні кола поширювали провокаційні чутки про нібито репресії з боку радянської влади стосовно українців, які мали переселитися до УРСР. Крім того, циркулювали й інші слухи, що підривали добровільне бажання евакуації, зокрема: «Більшовики Вас дурять, вони посадять Вас у вагони і вивезуть до Сибіру»; «Після перемоги над Німеччиною обов'язково відбудеться війна між Радянським Союзом, Великобританією і Америкою, і кордони Польщі, можливо, простягнуться до Дніпра»; «Люблінська Угода є незаконною, оскільки її не підписав Сталін» та інші [71, с. 222, 268]. Такі чутки та заяви змушували українців, які підтримували ідею переселення, звертатися за роз'ясненнями до представників евакуаційних комісій, що, у свою чергу, спричиняло їхнє переміщення «за вказівкою» цих комісій переважно до Південного та Східного регіонів розселення.

Православне духовенство Закерзоння відіграло суттєву роль в агітаційній роботі серед українського населення [80, с. 186]. Священики, використовуючи присутність Червоної армії в Польщі, домагалися поліпшення становища православної церкви та українців у польській державі. Через обмеження можливості проживання православного населення в межах нової демократичної Польщі, духовенство зверталось до райуповноважених із проханням дозволити переселення цілими приходами, щоб зберегти паству на нових місцях [12, с. 130]. Православне духовенство та парафії Закерзоння, переконані у стабільному майбутньому, поклалися на покращене становище православної церкви в СРСР та її співпрацю з радянською владою в період війни. Така позиція визначила подальшу поведінку парафій, зокрема на Західній Лемківщині, де дотримувалися аналогічної лінії, що згодом стало однією з причин того, що переселенці з цих парафій оселилися переважно в центральних і східних областях УРСР.

12 жовтня 1944 р. у селі Гостівка Грубешівського повіту відбулися збори православного духовенства, на яких обговорювалося питання переселення. Спочатку священики заявили: «Холмська губернія була організована Росією як територія православного населення, і тому ми всі помremo, але зі своєї землі нікуди не поїдемо», відображаючи рішучість залишитися на батьківщині. Однак під тиском Грубешівського військового коменданта духовенство згодом погодилося на переселення, наполягаючи при цьому на організації від'їзду цілими парафіями, щоб зберегти єдність громад. Цікавим є факт, що холмський православний архієрей, який мав духовну владу над священиками Замост'євського, Грубешівського, Томашівського, Білгорайського та Красноставського повітів, не лише підтримував переселення, але й активно заохочував душпастирів до його організації. Архієрей обіцяв нагородити золотим хрестом тих священиків, чиї приходи найбільш оперативно та організовано здійснять переселення до УРСР [12, с. 128].

Бували випадки, коли священики виступали як посередники між українським населенням і евакуаційними органами для з'ясування умов переселення. Один із священиків, зокрема, звертався до евакуаційних структур із проханням дозволити поїздку до Луцька для консультацій з архієпископом щодо вибору напрямку виїзду та з метою перевезення всіх іконостасів свого приходу, проте органи НКВС у задоволенні цього прохання відмовили [12, с. 115].

Населення щиро сподівалося на повне відновлення власного побутового, господарського та національно-релігійного життя в УРСР. Водночас радянське керівництво планувало поступово інтегрувати переселенців у русифіковане середовище спершу південних, а згодом східних та центральних областей республіки, політично нейтралізуючи їхню активну культурну, релігійну та національну свідомість. У рамках цієї стратегії радянсько-партійний апарат формував у закерзонців уявлення про неминучість вступу до колгоспів та безперспективність ведення індивідуального господарства, водночас

акцентуючи увагу на державній підтримці, кредитуванні та забезпеченні присадибними ділянками [53, с. 18].

Станом на 1 січня 1945 р. кількість заяв на переселення значно відрізнялася між регіонами: до Західного регіону розселення надійшло 3862 заяви, до Південного – 34349, тоді як до Східного – лише 6, а в інші області (Вінницьку та Київську) – 14 [53, с. 162]. Така ситуація суперечила плановим програмам відновлення та відбудови промисловості й колгоспів центральних і східних областей УРСР. Відтак, починаючи з весни 1945 р., географія розселення переселенців фактично визначалася референтами на місцях виселення у Польщі. Підтвердженням цього є статистичні дані про збільшення числа українців, що прибули з Польщі на території Східного регіону протягом 1945 р.: станом на 15 червня було 5256 родин (21873 особи), а на 15 жовтня – 9816 родин (43157 осіб) [12, с. 578].

Одним із засобів стимулювання добровільного переселення українського населення до південних, центральних та східних областей УРСР було цілеспрямоване або ненавмисне неправильне інформування щодо умов поселення. Зокрема, траплялися численні випадки, коли прибулі з Польщі селяни Грубешівського та Білопідляського повітів, опинившись у східних і центральних регіонах, наполягали на наділенні їх індивідуальними господарствами. Вони мотивували свої вимоги обіцянками районних уповноважених, незважаючи на те, що згідно з інструктажем весь штат працівників повинен був орієнтувати переселенців на організацію господарства через колективну працю в колгоспах. Вказівки Д. Коротченка від 23–24 жовтня 1944 р. демонструють принциповий підхід радянського апарату до організації переселення: «Не треба бути страшно обережним, увага, звичайно, потрібна, але все-таки наполягайте на відправленні... Врахуйте цю особливість – селянин залишає місце, де жив його дід і прадід. Значить треба так поставити справу – збирайся і виїжджай» [12, с. 94]. Цей епізод свідчить, що чиновники діяли за логікою «результат виправдовує засоби», активно стимулюючи переселення навіть у ситуаціях, коли добровільність фактично була під сумнівом.

Підрозділи Української Повстанської Армії активно протидіяли процесу переселення закерзонців, здійснюючи широкий спектр дій: вони знищували документи, що стосувалися виселення, перешкоджали роботі переселенських комісій, руйнували залізничні станції, транспортні вузли, мости та шосейні дороги, вступали в численні збройні сутички з урядовими військами та батальйонами НКВС, що здійснювали силову депортацію, а також проводили масові агітаційні кампанії з метою зриву переселення. Незважаючи на ці активні заходи, повністю зупинити депортаційний процес їм не вдалося.

У зв'язку з неможливістю зупинити депортаційні процеси керівництво ОУН ухвалило рішення використати масове переселення як інструмент для поширення власного підпільного впливу на східні терени України. Передбачалося, що до кожної групи переселенців буде прикріплено кількох перевірених членів організації, на яких покладалася функція політичної опіки над переселенцями та спрямування їх до конкретних центральних або східних областей УРСР. Водночас висланим членам ОУН суворо заборонялося створювати на нових місцях постійну нелегальну мережу з метою уникнення викриття з боку органів НКВС [53, с. 557–558]. Для поступового опанування територій Східної України планувалося сформувати значну кількість таких мобільних груп.

Усі названі чинники, при цьому ключовим залишалася воля радянського керівництва, призвели до того, що близько 160 тисяч закерзонців опинилися на території, де для переселенців не було навіть мінімально необхідного житла, земля належала колгоспам, а ведення одноосібного господарства було практично неможливим. Їхнє майно й худоба примусово відбирали для колективізації, праця в колгоспах залишалася неоплаченою, а будь-які прояви національної свідомості трактувалися як націоналізм і каралися ув'язненням. У такій ситуації, доведеним до відчаю людям залишався єдиний вихід — масово переселятися на Західну Україну.

3.3. Самовільна міграція депортованих у західному напрямку: причини і наслідки

Договір від 9 вересня 1944 р. передбачав переселення українців із Закерзоння в УРСР, де мали бути підготовані всі умови для прийому більш ніж півмільйона нових громадян. Саме переселення мало бути максимально коротким у часовому вимірі й одноразовим – адже люди мали б потрапляти у цілком придатні для життя умови. Жодних додаткових переселень ні сама Угода, ні інші супровідні документи не передбачали. Проте через цілий ряд причин люди були змушені подолати не лише тисячокілометрові відстані у східному напрямку. Близько 150 тисячам закерзонців довелось ще раз переселитись із Східної України у Західну. Й ця незаконна з точки зору держави й цілком передбачувана міграція була зумовлена низкою причин.

Перше, з чим зіткнулись переселенці, це байдужість місцевих властей до новоприбулих громадян. Людям доводилось тижнями чекати на залізничних станціях чи просто серед поля, поки районні чиновники знайдуть час і бажання зайнятись їх розселенням. А в Миколаївській області взагалі додумались до «унікального» вирішення проблеми. Поки переселенців тримали на перевалочному пункті, їх коні активно використовувались на вивозці зерна. Траплялись випадки, коли холмщаків чи підлящуків зустрічали із оркестрами, але такі «зразково-показові» зустрічі радше підкреслювали правило, ніж заперечували його. В усякому разі в документах набагато більше інформації про те, що переселенців ніхто не чекав, аніж випадків із урочистими зустрічами ешелонів [6, арк. 26-27].

Серйозною проблемою для депортованих була повна відсутність житла на територіях Південної та Східної України. Деякими територіями фронт прокотився не двічі, як повсюдно, а чотири рази. Лише на Лівобережжі України було знищено 319 тис. селянських господарств, спалено близько 30 відсотків селянських господарств. Міста, які по кілька раз переходили із рук у руки, стояли суцільною руїною. Сотні тисяч людей жили в бараках, підвальних приміщеннях,

руїнах, тимчасових навісах, стайнях, нашвидкуруч зліплених мазанках [82, с. 27]. І саме на цих територіях, де й місцеві жителі не мали де притулитись, радянське керівництво планувало розселити понад 316 тисяч вихідців із Закерзоння [83, с. 148-154]. Тому виконання Угоди в тій її частині, де йшлося про забезпечення житлом, рівноцінним тому, що було залишено у Польщі, було цілковито нереальним в умовах зруйнованої Східної та Південної України. Що й засвідчили численні документи українських архівів. Наприклад, у травні 1945 р. на Дніпропетровщині із більш як п'яти тисяч прибулих окремі хати дали тільки 612 сім'ям, тоді як 4614 підселили до місцевих жителів [84, арк. 14-15]. До вересня ситуація в цій області лише погіршилась. За планом сюди мало прийти 8450 сімей. Прибуло – 5509 сімей або 21349 осіб. З усіх цих людей власні хати отримали 782 сім'ї або 14 відсотків. Всі інші були приречені перебиватись десь по тимчасових закутках. І така ж ситуація або ще й гірша була не тільки в Дніпропетровській, але й у інших областях України. Наприклад, в Кіровоградській та Херсонській областях житлом були забезпечені лише 2 відсотки переселенців, в Сумській – 3 %, а в колишній столичній Харківській – 0,3 % [85, арк. 9 – 10].

Щоб хоч якось забезпечити себе житлом, депортовані пробували найняти куток в місцевих жителів. Але щоб платити кількасот карбованців за найману оселю, доводилось спішно спродувати те, що вдалось врятувати на Холмщині чи Лемківщині. Випадки такого "забезпечення" депортованих житлом фіксують державні документи по всій УРСР [86, арк. 29 – 30].

Суттєвим джерелом, яке б забезпечило депортованих житлом, були німецькі колонії, тобто цілі села, де до війни проживали німці, котрих у 1941 р. цілком переселили у Казахстан. Їх житло мали б отримати новоприбулі. Своєю вказівкою від 23 березня 1945 р. РНК УРСР дозволив розселяти в них закерзонців [85, арк. 10 – 11]. Проте ще до приїзду туди депортованих, більшість будинків була зайнята місцевими жителями, колгоспами та ін. організаціями. Таке явище спостерігалось в Херсонській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській та ін. областях [86, арк. 29 – 30].

Самотужки вирішити житлове питання шляхом побудови власного житла переселенці із добре залісненого Закерзоння просто не могли, оскільки будівельного лісу в Південній та Східній Україні обмаль. А будувати із глини закерзонців просто не вміли. Ніхто не дбав і про вчасне надходження скла, залізо-скоб'яних виробів, шиферу [53, с. 547 – 554].

Ситуація з житлом мала стабільну тенденцію до виправлення, правда не стільки за рахунок будівництва нового житла, скільки через постійну міграцію депортованих на Західну Україну. Так в уже згадуваній Харківській області наприкінці 1947 р. власні будинки і квартири отримали всі 145 сімей закерзонців. В Кіровоградській – 275 із 357, в Херсонській – 253 із 443 сімей [87, арк. 19 – 22].

У 1946 р. для новоприбулих вирішено звести понад 33 тисячі житлових приміщень, з яких найбільше у Запорізькій (6756), Дніпропетровській (5218) та Сталінській (Донецькій) (3827) [88, арк. 14]. У Запорізькій області ситуація була аналогічною – розпочали будівництво 315 хат, з яких закінчили 78. У Василівському та Приазовському районах цієї області будівництво навіть не розпочинали [12, с. 315]. На кінець 1947 року держава збудувала на схід від Збруча 320 жител і 184 повністю чи частково відремонтувала із 2529 планованих [87, арк. 24; 89, арк. 166 – 170].

Відсутність житла була дуже суттєвою, але далеко не єдиною проблемою, вирішувати яку мали закерзонці. 93,1% із них були селянами й поза роботою на землі не уявляли свого життя. Інші способи заробітку для цих людей були радше спорадичними ніж постійними. Відповідно й отримання землі в особисте користування як засобу для існування було для них справою надважливою. За радянськими статистичними даними співвідношення хліборобів до службовців чи вчителів було майже 1 до 300 [54, с. 178].

Проте важлива для селян справа була не зовсім важливою для чиновницького апарату. Відповідно до ряду постанов РНК УРСР та ЦК КП(б)У по всій республіці наділення присадибними ділянками мало відбуватись одразу після прибуття [90, арк. 123]. Однак насправді люди отримували невеликі шматки землі далеко не зразу. Управлінці з районних земельних відділів часто

місяцями не виїжджали на села й не відводили потрібну землю на місцевості. Траплялось, що ділянки надавались тимчасово, на землях, малоприсадибних для ведення сільського господарства або на занадто значній відстані від місця проживання. Тому люди не встигали обробити землю, спізнювались із посівною, що викликало постійні конфлікти [84, арк. 31 – 38; 54, с. 137].

Виділення землі на присадибні ділянки було ще не найбільшою проблемою. Куди гостріше сприймався депортованими той факт, що володіти землею в УРСР (за виключенням західних областей) було нереальним із юридичної і практичної точок зору. Приватне землеволодіння тут було цілковито ліквідоване ще наприкінці 30-х років, а всі, хто пробував протестувати – покарані тривалими термінами ув'язнення. Остаточно питання землеволодіння в УРСР було вирішене під час Голодомору. Тому єдине, що залишалось холмським та лемківським хліборобам – записуватись у місцеві колгоспи й господарювати спільно з місцевими жителями й поступово перетворюватись із самостійних господарів у сільський пролетаріат. Проте люди психологічно не могли звикнути до цього й пробували домогтись одноосібного землеволодіння, але швидко зрозуміли, що в УРСР це нереально. [84, арк. 39 – 41]. Тому, як тільки траплялась нагода втекти в Західну Україну, де ще збереглось індивідуальне землеволодіння, втеча відбувалась одразу.

Все працездатне населення в СРСР, відповідно до радянського законодавства, було зобов'язане мати постійне й офіційне місце роботи. А на селі чи не єдиним місцем працевлаштування (поза нечисленними поштарями, медиками та вчителями) були колективні господарства. А оскільки землі в приватне користування в кількості достатній для забезпечення існування нікому не виділяли, то колгосп був тим єдиним місцем, де можна було хоч щось заробити на прожиття. Тому одразу після приїзду всіх депортованих включали в члени колгоспу. Добровільність цього процесу була сумнівною – в людей просто не було вибору. Доволі часто траплялись випадки протесту, пов'язані з тим, що у разі вступу в колективне господарство доводилось усупільнювати свою худобу та інвентар, чого добровільно робити переселенці не хотіли.

Протестувати, звертатись до суду – сама думка про це в СРСР розглядалась як підсудна дія. Поняття приватної власності, що тисячоліттями було невід’ємною стороною життя, перетворювалось в міфічну колективну власність. Всю худобу, сільськогосподарський інвентар, зерно та ін. доводилось усупільнювати, залишаючи собі хіба якийсь мізер. Й доволі часто спостерігати, як ще донедавна твого коня калічить і заганяє колгоспний конюх. Як від недоїдання зимою падає худоба. Як псується на залізничних станціях зерно, приготоване для "братньої допомоги країнам народних демократій". І це в той час, коли більшість переселенських сімей не мали що їсти, чим виорати город, привезти палива на зиму та ін. [61, с. 220].

Суттєвим стимулом до зміни місця проживання були й мізерні заробітки у колгоспах. Система оплати засновувалась на розподілі прибутку колгоспу на всі трудовні, які нараховували працівникам. Прибуток складався із тієї кількості сільськогосподарської продукції, яка залишилась після здачі всіх обов’язкових державних податків. Кожен працівник міг заробити за один день і декілька трудовнів, якщо він належав до керівництва колгоспу, був трактористом чи комбайнером. Проте абсолютна більшість закерзонців не мала механізаторської освіти й не брала участі у керівництві. Їх використовували на трудомістких і малокваліфікованих роботах (обробіток просапних культур, розвезення гною та ін.). Тобто трудовнів вони заробляли менше, ніж місцеві жителі. На кожен трудовдень нараховувалось по 200-600 грам зерна. В результаті за рік важкої праці люди отримувати по декілька десятків кілограм зерна, мішок-другий картоплі, дещицю соломи для худоби [88, арк. 35]. Ще одною особливістю колгоспної оплати праці була її залежність від того, що виробляє колгосп. І якщо жителям центральних областей за трудовні нараховувались зерно, картопля, сіно, буряки та ін., то на півдні республіки працівник міг отримати декілька десятків кілограм тютюну чи іншого товару, можливість використати який для прогонування сім’ї виглядала доволі гіпотетичною. Наприклад на Одещині колгоспниками заробітну платню видавали у вигляді карбованців, зерна та вина. Що мав робити рядовий переселенець, якому восени видали 400-600 літрів вина,

продаж якого автоматично оцінювався як спекуляцій й переслідувався як адміністративний злочин – невідомо [88, арк. 46]. Переселенець Євграф Романюк так охарактеризував проживання своєї родини в Дніпропетровській області: «Поселяли в хатах колгоспників, бо жодної вільної хати в селі не було. Отут холмщаки й побачили щасливе колгоспне селянство України. Зима. В хатах холодно, а палити не мали чим. Бідні колгоспниці ходять у степ по соломі або бур'ян-перекотиполе, чим і палять. Їсти нема що: хліба давно не бачили, уже доїдають запаси, заготовлені з власних городів – кукурудзу, буряк, кавуни та дині. Вся надія на весну» [88, арк. 46].

Наші люди мали описи майна, яке залишили полякам; хоч хати згоріли, але було вписано засіяне озимою пшеницею і житом поле. За ці посіви кожна сім'я одержала з “заготзерна” трохи пшениці – це був порятунок від голоду. Після цього “поляки”, як нас називали місцеві жителі, підкормлювали “господарів”. Думали, ось-ось закінчиться війна, може, щось покращає, але надії даремні. За цілий рік праці колгоспники одержали якісь там грами на трудовень, а весь заробіток зерна господар міг принести на плечах додому. Треба було животіти на тих харчах, що зібрали на власних городах. Тепер уже холмщаки повірили гаслу більшовиків, що на Україні “земля ваша, а хліб наш” [55, с. 185]. Неважко спрогнозувати, що при першій ж нагоді такі колгоспники виїжджали в Західну Україну цілими сім'ями.

Основну частку продуктів харчування переселенці були змушені вирощувати на власних присадибних ділянках, обробіток яких можливий був лише вночі та під час офіційних державних свят, коли їх не залучали до колгоспних робіт. Слід підкреслити, що в окремих випадках колгоспи не лише виплачували мізерну зарплатню своїм працівникам, а й фактично грабували їх. Так, навесні 1945 року в Одеській області переселенцям примусово відібрали зерно для проведення посівної кампанії, яке до пізньої осені їм так і не повернули [88, арк. 34]. В умовах радянської дійсності депортовані змушені були кредитувати колгоспну систему.

Відповідно до міжурядових угод розрахунки за здані заготівельникам Червоної Армії картоплю, зерно, буряки, сіно, солону мали проводитись одразу після поселення. Воно й зрозуміло, адже по прибуттю людям потрібно було харчуватись самим та годувати худобу одразу, а не через кілька місяців. Розрахунки мали відбуватись за рахунок місцевих ресурсів (не мали ж везти з-за Уралу). Проте місцеве керівництво не поспішало віддати переселенцям належні їм корми. Навпаки, літом їхні корови використовувались на оранці, перевезенні вантажів, а зимою – на вивезенні гною. Виснажену роботою й недоїданням худобу доводилось масово вирізати, внаслідок чого із обмеженого харчового раціону переселенців зникали й молокопродукти [12, с. 290 – 301]. Вихід із ситуації вважався один – втеча на Західну Україну.

Частими були проблеми, пов'язані з акліматизацією. Закерзоння розміщене в Карпатах та на прилеглих до гір горбистих місцевостях, для яких характерні лагідне літо, достатня кількість дощів, помірно континентальний клімат, пом'якшений горами й теплими масами повітря від Гольфстріму. І з Північних схилів Карпатських гір (Холмщина) чи центрального гірського масиву (Західна Лемківщина) люди потрапили у спекотний степовий різкоконтинентальний клімат Півдня та Сходу України. І якщо в степових районах допікала спека, то у приморських районах люди масово почали хворіти на малярію, до якої у горян не було жодного імунітету. Лікарська допомога під час та після закінчення війни була мінімальною. Особливо важко було немовлятам, яких у сім'ях депортованих традиційно було багато, та літнім людям. Саме серед цих категорій населення характерною була висока смертність [12, с. 290 – 301].

Навіть вода була не такою. У багатьох спогадах, зібраних автором згадується переселенцями "солонка вода" у Горлиці чи Холмі. Справа в тому, що від мінеральних карпатських джерел депортовані часто потрапляли у райони, де вода була солончаковою й могла використовуватись лише як технічна. Це характерно, зокрема, для Донеччини, півдня Запоріжжя, Херсонщини. Тому значного поширення набули хвороби шлунково-кишечного тракту. Тож таке

часте нагадування про те, що ти на чужині, де й вода несмачна, оптимізму не додавало й адаптацію не полегшувало [12, с. 331].

Вся територія Закерзоння є лісною або, в усякому разі, не бідною на деревину. Із неї виготовлялось все: від ложки й діжки – до житлових і господарських приміщень. Тож більшість переселюваних, зокрема лемки, були вмілими майстрами по обробітку деревини. У східних областях її не було – тож ці таланти пропадали намарно. Це був ще один стимул, що в комплексі з іншими змушував шукати шляхи для того, щоб у будь-який спосіб покинути цю землю [12, с. 331].

Був ще один блок причин, що примушували депортованих шукати всіх способів для втечі в Західну Україну. І стосувались вони саме особистісних контактів між депортованими і місцевим населенням. Переважна більшість автохтонів позитивно ставилась до нових сусідів, проте архівні джерела й спогади депортованих фіксують велику кількість випадків негативного ставлення місцевого населення (сусідів, односельчан, дрібного колгоспного керівництва та ін.).

Частина депортованих, які попали у Східну та Південну Україну, встигли вивезти з Польщі інвентар, худобу, птицю, зернові, коренеплоди. Інколи доволі багато. Все це викликало заздрість місцевого населення, яке за роки майже безоплатної колгоспної праці та у вогні Другої світової війни втратило майже все майно. А тут після приїзду їм інколи давали будинки, речі першої необхідності, продукти харчування. А ще проводили голосні агітаційні мітинги. Тому прізвиська на зразок малозрозумілого для закерзонців "куркуля" були доволі частими [53, с. 467 – 469]. А ще навряд чи місцевим жителям сподобалось те, що переселенців примусово й надовго підселяли у їх убогі та тісні житла (після війни та в умовах колгоспної системи великими та просторими житлами володіли хіба що партійні функціонери). Автохтони дуже багато допомагали депортованим, але в ряді випадків держава свої зобов'язання перекладала на місцевих жителів, змушуючи їх надавати позики продовольством, інвентарем, зводити для переселенців житлові та господарські приміщення. І це в той час, коли абсолютна

більшість автохтонів жила впроголодь й не диспонувала ні зайвим часом, ні зайвими матеріальними ресурсами.

Доволі наболілою була й мовна проблема. Якщо на місцях більшість людей послуговувалось українською мовою (русифікація ще не сягнула сучасного рівня), то керівництво (від найвищого до місцевого) послуговувалось "благородною" російською мовою. Нею ж велась і документація. А закерзонці, які вільно володіли польською, із російської не знали.

Ще більше виділяла депортованих специфічна говірка. Можливо саме вона була причиною того, що приїжджих місцеві називали "бандерівцями" чи "поляками". І якщо з першим ще якось можна було миритись, хоча термін "бандерівець" має швидше радянське походження й на Закерзонні навряд чи використовувався, то друге прізвисько було особливо образливим для людей, які роками переховувались перед польськими бандитами із АК чи БХ, чиї сім'ї були вирізані поляками у 1944 – 1946 рр. [12, с. 334].

Однією з причин непорозумінь між місцевими жителями й депортованими небажання останніх вступати в колгоспи й усупільнювати своє майно. Безглуздими, як на радянську людину, виглядали й домагання закерзонців щодо індивідуального землеволодіння. Очевидно надто потужними були радянські репресії та голодомори 1921 та 1933 рр., раз вони змогли знищити прагнення селян до володіння землею. Закерзонці ще таких репресій не зазнали, тому й незрозумілими їм здавались колгоспні порядки.

Оскільки серед депортованих була значна кількість членів ОУН, то логічно було б запропонувати, що нестерпні соціально-побутові умови, в яких опинились закерзонці, були тим ґрунтом, на якому поставали підпільні антирадянські організації. Як згадувалось вище, ОУН забороняла своїм членам створювати організаційну мережу на місцях, проте органи НКВС все ж зафіксували спроби творення підпілля. Проте єдиним звинуваченням, яке висунули заарештованим, було підбурювання депортованих до самовільного виїзду в Західну Україну. Всі згадані у документах люди були засуджені до тривалих термінів каторжних робіт (до 20 років).

Навряд чи треба було довго агітувати на виїзд людей, які потрапили в такі нелюдські умови, в яких опинились закерзонці. Тож звинувачення у агітації на виїзд можна було б сміливо пред'являти всім тим, хто переїхав у Західну Україну. Цілком ймовірно, що згадувані в документах Дзядош, Главач, Коник та Громчевський не мали жодного відношення до ОУН. А їхня агітація за виїзд на захід була цілком природною реакцією на дійсність.

Значна частина депортованих мріяла поселитись у Західній Україні лише через те, що ці території безпосередньо межували із Лемківщиною та Холмщиною. Перебування на заході УРСР мислилось лише як тимчасове явище. Кінцевою метою втечі із Східної України мало стати повернення на батьківщину [54, с. 24 – 25; 91, с. 692-696].

Результатом всіх перелічених негараздів було прагнення усіх депортованих виїхати у Західну Україну. Виїхати туди, де існує приватна власність на землю й можна господарювати так, як звикли з діда-прадіда. Де немає колгоспів з їх усупільненням та примусовою працею. Після виїзду поляків тут залишилось багато вільного житла, хай і поруйнованого негодною та людськими руками. Незважаючи на війну й українсько-польський конфлікт, місцеві жителі були більш заможними, ніж східняки, тож і допомогти могли більше. І не заздрило переселенцям ніхто. Радше співчували. Говірка жителів Галичини чи Волині не надто відрізнялась від холмської чи надсянської, а російської мови здебільшого не знали одні й інші. Та й різницю між поляками й українцями тут бачили, тож із цим теж проблем не було. Назагал у всіх відношеннях Західна Україна видавалась далеко привабливішою, ніж Україна за лівим берегом Збруча. Тож поступово, протягом 1945-1946 рр. на захід переселилась більшість депортованих.

В 1946 р. сталась ще одна подія, яка майже цілковито змела депортованих із всієї УРСР, за виключенням Західної України. Неочікувано важким став для українців, а зокрема для переселенців, 1946 рік – рік голоду. Південні та східні області тоді потерпали не лише від низького урожаю, зумовленого спекою та посухою, а й від ретельно підготовлених хлібозаготівельних операцій, що

проводились в Україні. Не зважаючи на заслуги вчорашніх солдатів, що боронили країну у Великій Вітчизняній війні, не надавши жодних пільг навіть сім'ям загиблих, держава цілеспрямовано впроваджувала політику викачування продовольчих ресурсів [92, с. 1 – 376]. Найважче довелося депортованим. Продукти харчування, худоба, все інше майно вони змушені були залишити в Польщі в обмін на евакуаційний лист, котрий тут, в умовах тотального голоду, не мав жодного практичного значення. Рятуючись від голодної смерті, переселенці масово почали втікати на Західну Україну. Це було порушенням юридичних умов депортації, тому людей разом іншими "політичними злочинцями" часто відсиляли у Сибір чи на землі Далекого Сходу [93, с. 29].

Голод був настільки масовим, що чутки про нього просочились навіть за кордони СРСР. Інструкції провідника ОУН в Польщі Ярослава Старуха "Стяга" від 3 листопада 1946 року наказувала використати розповіді втікачів із східних областей УРСР як засіб освідомлення людей про дійсний стан справ у підрадянській Україні [45, с. 330 – 331].

Невдовзі переселенці почали масово виїжджати на Західну Україну, рухаючись возами, запряженими кіньми чи коровами, з невеликим скарбом речей. Протягом одного–двох місяців вони долали численні перешкоди: міліцейські обшуки та арешти, напади кримінальних елементів, що зросли після війни, а також важкі погодні умови та матеріальні труднощі. Врешті-решт більшість дісталася Західної України, тоді як тим, хто намагався пробитися далі – додому, це вдалося лише кільком сотням осіб [54, с. 10–11]. Всі інші переселенці залишилися у західних областях України, поряд із сотнями тисяч осіб, що прибули безпосередньо зі своїх рідних земель. Проте їхнє становище було значно тяжчим: більшість житла, залишеного виселеними поляками, вже зайняли місцеві мешканці та раніше прибулі закерзонці, а худоба й сільськогосподарський реманент, що був „усуспільнений” у колгоспах і радгоспах східних областей, їм не повернули. Нечисленне вивезене з Польщі майно довелось кинути на сході або воно понищилось в тисячокілометровій пішій мандрівці. Евакуаційні листи були або залишені в східних областях, або

погубились дорогою (якщо їх взагалі видали на місці виселення). Через втрату майна та неефективну державну політику їхнє соціально-економічне та психологічне становище було набагато важчим, ніж у більшості депортованих з Польщі українців.

Переїзд на захід відбувався всіма можливими способами. Частина переселенців, зокрема ті, що втратили своє майно в Польщі чи покинули на сході УРСР, намагались їхати залізничним транспортом. Дорога була складною, із численними пересадками, адже не всі ешелони йшли в потрібному напрямку. Постійними були міліцейський контроль та перевірки документів.

Ті, хто зумів забрати із колгоспу раніше усупільнені коня чи корову, впрягали їх у воза, вантажили родичів та хоч якісь продукти харчування і ночами поодиночі чи групами прямували на захід. Дорога займала до двох місяців, адже доводилось пасти худобу. Та й корова не тягнула віз із потрібною швидкістю. В ряді випадків роль тяглової сили виконували дорослі, інколи – діти. Становище ускладнювалось тим, що дорогою багато людей було пограбовано чи вбито численними бандами мародерів та колишніх військових, що в такий спосіб заробляли на життя. Бували випадки грабунку із сторони міліції. На це жаліється більшість депортованих. Значна частина ж пройшла цей шлях пішки, жебракуючи дорогою.

Зрозуміло, що самовільна міграція людей не входила в плани властей. Проте й карати за це звичним для радянських людей арештом теж не було сенсу. Із прибулих збирались зробити законослухняних громадян режиму, а не його ворогів. Урядові аналітики вважали, що зробити вдячними людей, яких десятиліттями принижували поляки, а декілька останніх років підряд грабували й вбивали тільки за те, що вони українці. Тому й діяли відносно депортованих дещо м'якше. Була ще одна причина, з якої до закерзонців одразу ж не були застосовані найбільш жорсткі санкції. В СРСР на той час занадто багато було людей, які активно боролись із радянською експансією. Від Карпат до Балтики. Тому власті прийняли декілька постанов, що зменшували ймовірність майбутніх міграцій [85, арк. 10].

Але, все-таки, масова втеча людей із Східної України не входила у плани радянського керівництва. Тому 3 жовтня 1945 р. у спільному рішенні РНК УРКС і ЦК КП(б)У № 1620-118 «Про невідкладні заходи щодо господарського влаштування українського населення, що прибуло з Польщі на територію УРСР і роботі серед нього», наголошувалась недопустимість самовільних міграцій переселенців. Облвиконкоми та райвиконкоми зобов'язувались не приймати мігрантів і організовувати їх повернення на попереднє місце поселення [90, арк. 120]. Схожі постанови були видані на рівні областей та районів. Сім'ї закерзонців, що самовільно переїжджали з місця поселення, затримували загони міліції та примусово повертали на місце попереднього проживання. Головам сільських рад та земельних громад було категорично заборонено надавати притулок таким мігрантам без дозволів райземвідділів [94, арк. 2]. Ще одним рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У №1674 від 16 жовтня 1945 року попереджувалось голів виконкомів обласних, районних, міських рад і секретарів обкомів, райкомів і міськкомів КП(б) У західних регіонів УРСР про те, що у випадку наявності фактів видачі дозволів сім'ям, які виселені з Польщі у східні області про переїзд у західні області УРСР, «винуватці будуть жорстоко покарані» [53, с. 618 – 619]. Схожі постанови неодноразово приймалися і пізніше [53, арк. 618 – 619].

До роботи були залучені й правоохоронні органи. 5 жовтня 1945 року народний комісар внутрішніх справ УРСР В.Рясний видав наказ №00172 "Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення", що був дискримінаційним за своєю суттю [61, с. 221]. Відповідно до цього наказу в областях республіки. на головних шосейних дорогах було організовано перевірку документів громадян, що пересуваються в західному напрямку.

Проводилась і активна «профілактична» робота серед закерзонців. Зокрема у Запорізькій області, як звітувало керівництво НКВС, «велика кількість господарств переселенців, які мали наміри виїхати в західні області України, попереджені нашими органами, і серед цих сімей партійно-радянськими

органами проведена масова роз'яснювальна робота. За останній час зафіксовано багато випадків самовільних переїздів переселенців, які були влаштовані на роботу в колгоспах у західні області України. Організаторів та зачинщиків цього антирадянського руху будемо притягувати до судової відповідальності» [61, с. 221 – 222]. Таким чином переїзд у західні області УРСР карався як кримінальний злочин.

Для зменшення потоку самовільних мігрантів було прийняте рішення карати не лише самих закерзонців, а й тих, хто добровільно чи мимоволі допомагав їм. Коли у Микулинецькому районі Тернопільської області у ряді сіл поселились прийшли із сходу закерзонці, то для виправлення становища керівнику райвідділу МВС Александрову доручалось "притягти до адміністративної відповідальності тих громадян, які прийняли самовільно прибулих переселенців з інших районів та областей." Таким чином, влада карала автохтонів за елементарне християнське співчуття до переселенців. Прибулим пропонувалось негайно виїхати на місце свого попереднього призначення [95, арк. 7 – 8].

Окрім цього, завідуючий районним здороввідділом Козлов був зобов'язаний перевірити санітарний стан родин громадян, "що прийняли самоправно до своїх будинків прибулих переселенців з інших місць і через скупченість привели житлові будинки до антисанітарного стану, що загрожує епідемічними захворюваннями". Винних знову рекомендувалось притягти до суворої відповідальності [95, арк. 7]. Аналогічна ситуація, пов'язана із значним напливом переселенців із сходу, склалась і у ряді інших областей Західної України. Не вистачало будинків, землі, продуктів першої необхідності. Зокрема це стосувалось втікачів із Миколаївської, Кіровоградської та Запорізької областей [95, арк. 12 – 13].

Потрапити в Західну Україну можна було й у законний спосіб, але кількість тих, кому офіційно видали дозвіл на переїзд за р.Збруч склала всього 1,9% [83, с. 150 – 151]. Дозвіл на законне переселення давали лише в Києві, в Управлінні при РНК (пізніше Рада Міністрів) УРСР в справах евакуації

українського та польського населення за списками виконкомів обласних рад. Підставою для отримання дозволу були, зокрема, випадковий розділ сім'ї при переселенні, необхідність переїхати до родичів, які б погодились утримувати непрацездатних чи літніх людей. Дозволялось переїхати родичам тих закерзонців, які брали участь у Другій світовій війні й осіли на заході республіки. Підставою для переїзду служила довідка лікарів, яка б стверджувала, що переселення необхідне в зв'язку з непридатним для здоров'я кліматом. Виїжджати дозволялось і сім'ям, які попали в УРСР замість БРСР [16, арк. 26]. Ця постанова була продубльована в Тернопільській області спільною постановою облвиконкому та обкому 5 жовтня 1945 р., а також в інших областях [89, арк. 68 – 69].

Таким чином, внаслідок самовільного переселення, поступово зменшувалась кількість людей, які залишались на території УРСР поза Західною Україною. Відповідно з «Довідкою про кількість сімей переселенців, що прибули з Польщі і про стан роботи по прийому, розселенню і господарському влаштуванню переселенців в областях УРСР за 1945 р.» у серпні 1945 р із 37085 сімей (138201 чол.) переселенців, що потрапили у Східні області, офіційні заяви на переїзд в Західну Україну подали 22488 сімей, в Білорусь – 79 сімей, в Польщу – 378. Люди обґрунтовували своє прагнення до переселення низкою причин: 1222 сім'ї посилалися на незвичні кліматичні умови, 884 сім'ї – на побутову невлаштованість, 726 сімей – на бажання вести індивідуальне господарство на власній землі, 57 – прагнули об'єднати розірвані під час переселення родини, а також були випадки поселення не за місцем, зазначеним у евакуаційних документах [81, арк. 5].

Поступово за офіційним дозволом чи, здебільшого, без нього на Західну Україну виїхала більша частина тих закерзонців, що у 1944-1945 рр. потрапили у південній та східні регіони УРСР. За станом на 15 липня 1946 року з районів Запорізької області виїхало в західні області УРСР 1700 сімей переселенців, з Миколаївської – 1500 та Кіровоградської – 1160 [44, с. 338 – 339]. З часом потік мігрантів наростав. За даними УМВС Дніпропетровської області на 15 травня

1947 року там залишилось лише 903 з 5637 сімей, депортованих з Польщі. У Сталінській області залишилось 1117 з 3044 сімей, розселених в 1945 році, в Кіровоградській – 444 сім'ї з 2812 [44, с. 343 – 346]. Ще на початок квітня 1947 року з 39726 сімей, евакуйованих з Польщі в східні області, самовільно виїхало на захід 31042 сім'ї (78%) [54, с. 239 – 240].

Тим часом у західних областях посилювались проблеми, пов'язані із соціально-економічним влаштуванням закерзонців. Пов'язано це із тим, що сюди потрапляли люди не тільки із території Польщі, але й із східних областей УРСР. Тільки в Рівненській області з кінця 1945 року до середини липня 1946 року самовільно осіло 1735 сімей переселенців [12, с. 339]. У Львівській області тоді ж перебувало 1146 родин закерзонців, що прибули із сходу і півдня республіки. Забезпечення цих сімей відбувалось за залишковим принципом, оскільки більшість житлових приміщень вже була зайнята закерзонцями, що прибули із заходу. З іншої сторони керівництво забороняло проводити взаєморозрахунки із людьми, чиї документи були зареєстровані в іншій області [95, арк. 7 – 8].

Варто зазначити, що значна кількість людей, прибували у Західну Україну із Східної просто не мали ніяких документів. Дехто побоявся забрати їх із колгоспної контори, адже втікали потайки. Дехто загубив їх дорогою, місяцями добираючись до нового місця поселення. Доволі промовисто ілюструє ситуацію із евакуаційними листами подвійних переселенців ситуація в Тернопільській області. Тут за станом на 22 серпня 1948 року було зафіксовано 9650 господарств, що не пред'явили своїх описів майна для розрахунків. З них 2269 господарств прибуло із Східної України [95, арк. 7 – 8]. Таким чином більшість цих подвійних мігрантів нічого тут не отримали.

Загалом ситуацію із самовільним переселенням можна проілюструвати такими прикладами:

– у Запорізьку область мало бути привезено 34270 закерзонців (9409 сімей). З них на місце прибуло 30100 (8574 сімей). До 1 січня 1947 р. їх зосталось 6751 чол.(1964 сім'ї). Самовільно виїхало 76,3%;

– у Кіровоградську область мало бути привезено 10250 закерзонців (2428 сімей). З них на місце прибуло 10323 (2312 сімей). До 1 січня 1947 р. їх зосталось лише 1871 чол.(412 сім'я). Самовільно виїхало 81,9%;

– в Одеську область мало бути привезено 27534 закерзонці (7627 сімей). З них на місце прибуло 24474 (6875 сімей). За станом на 1 січня 1947 р. їх залишилось лише 3551 чол.(1104 сім'ї). Самовільно виїхало 83,6%.

Правда цій статистиці не варто надто довіряти. Адже із 480880 закерзонців цей документ «губить» 74 796 чоловік. Цілком можливо, що цифри «підтягувались» до потрібного рівня, який мав би або применшити відсоток тих, що виїхали, або приховати тих, що вмирали від голоду у спустілих селах [86, арк. 78 – 79].

До січня 1948 р., згідно архівних документів, ситуація змінилась ще кардинальніше:

– у Запорізькій області зосталось лише 3964 чол.(1191 сім'я). Самовільно виїхало 85,3% (25863 чол. або 7311 сімей). За офіційними дозволами виїхало 273 чол. (72 сім'ї);

– у Кіровоградській області залишилось лише 1602 чол.(357 сім'я). Самовільно виїхало 84,3% (8698 чол. або 1949 сімей). За офіційними дозволами виїхало 23 чол. (6 сім'ї);

– в Одеській області залишилось лише 2449 чол.(825 сімей). Самовільно виїхало 87,6% (21956 чол. або 6027 сімей). За офіційними дозволами виїхало 69 чол. (23 сім'ї).

Назагал із східних та південних областей УРСР на 1 січня 1948 р. самовільно вибуло 126519 чол. (33547 сімей), що склало 84,5% від тієї кількості, що на протязі 1944-1946 рр. сюди вїхала. Ще 2422 чол. (695 сімей) виїхали маючи на руках офіційні дозволи владних органів.

Всього ж у шести західних регіонах УРСР поселилось 408185 чол. (103792 сім'ї). Тоді як у східних областях залишилось 20718 чол. (5478 сімей).

Ця статистика теж не є точною, оскільки загальна кількість закерзонців у цьому документі обраховується у 428 903 чол. Така різниця у цифрах свідчить

про те, що чиновники не володіли ситуацією або приховували реальний стан речей. Очевидно, що різниця у кілька десятків тисяч пов'язана із втратами від чергового голодомору або ж міграції закерзонців продовжувались і на межі 1947-1948 рр. та не були обліковані держслужбовцями [87, арк. 19 – 21].

У 1948 р. і в подальші роки міграції закерзонців в УРСР продовжувались, але вони були набагато менш інтенсивними.

Міграція депортованих обмежувалась не лише територією УРСР. Мрією більшості з них залишалось повернення назад на батьківщину. Для цього використовувались найрізноманітніші способи. Найпростіше вважалось спробувати нелегально перейти кордон. Таке явище було дуже поширеним. Інша справа, що далеко не всім це вдавалось. У листі Міністра внутрішніх справ СРСР С.Круглова секретареві ЦК КП(б)У Кагановичу за червень 1947 р. наводились такі цифри: тільки за період з 29 березня по 11 травня 1947 року прикордонними частинами Українського округу при спробі переходу кордону було затримано 666 переселенців (155 сімей), з яких 526 чоловік тікали з Тернопільської області, а 41 – з Сталінської. Окрім них з початку 1946 року до червня 1947 було затримано ще 408 переселенців – порушників державного кордону. Всі затримані одностайно свідчили, що до повернення на батьківщину їх спонукало важке матеріальне становище та незабезпеченість житлом там, де вони були оселені. Затримані були передані місцевим органам влади для повернення їх на місце попереднього поселення [12, с. 342]. Для вирішення цієї проблеми були пропонувалось:

- дати вказівку обкомам КП(б)У вжити заходів для господарсько-побутового облаштування депортованих на місцях, зазначених у документах;
- зобов'язати обкоми КП(б)У вжити заходів для недопущення самовільного переселення;
- примусово переселити із прикордонних районів Волинської, Дрогобицької та Львівської областей переселенців, які там осіли [12, с. 346].

Таким чином люди, які поселились у прикордонній зоні сконцентрувались досить значна кількість закерзонців, що потрапили сюди із Польщі або прийшли

із Східної України. До березня 1947 р. із прикордонної зони було депортовано 1147 сімей, а 3198 сімей (11519 чол.) там ще проживало. Їх теж планувалось виселити. Таким чином значна частина сімей були переселені вже тричі, що дуже негативно відбивалось на їх психологічному стані та матеріальному становищі [12, с. 341].

Правда значній частині закерзонців, що опинились у прикордонні все ж пощастило. У середині серпня 1947 р. питання їх перебування на зазначеній території виносилось на розгляд місцевих органів влади із обов'язковим наступним затвердженням МВС УРСР. За умови, що переселенські родини господарсько облаштовані, займаються суспільно корисною працею та нічим себе не скомпрометували, їм дозволялось залишатись по сусідству із кордоном [12, с. 347].

Ще одним способом переселитись назад на батьківщину було купити довідку про членство у «Союзі польських патріотів». Доволі багато людей старались придбати у поляків евакуаційні документи й видати себе за поляків. Підкуповували навіть працівників польських евакуаційних комісій. А дехто просто пред'являв на кордоні свої евакуаційні документи, як це зробив Телеп Антон, що за однією довідкою тричі перетинав кордон, перш ніж його затримали. У багатьох закерзонців родичі були поляками й із Польщі можна було отримати посвідку про свою належність до поляків та отримати цілком легальні документи на виїзд назад. Частина закерзонців у такий спосіб багатьом пощастило уникнути пильності прикордонників і повернутись у Польщу [54, с. 11, 24 – 25].

Радянські документи середини 1945 р. так описують переселенців: “На особливу увагу заслуговують випадки повернення українських (лемківських) родин, які свого часу були евакуйовані на територію УРСР. Ці родини повертаються із східних територій разом з транспортом евакуйованих польських переселенців, займають місця свого колишнього проживання і перешкоджають розвитку господарства польським осадникам[...]. Це населення повертається у жалюгідному вигляді, привозять з собою дуже малу кількість худоби, зовсім немає харчів, воно дуже бідне і не має одягу, просто кажучи, голе і босе, а що

найгірше – це станом здоров'я цього населення, який створює основи побоювання пошесті тифу і всілякого роду шкірних хвороб...» [91, с. 608, 694].

Детально визначити кількість людей, що змогли нелегально повернутись у Польщу нереально, адже абсолютна більшість їх була знову переселена в УРСР або на західні землі Польщі й приховувала факти своєї нелегальної міграції через кордон. Проте в документах зустрічаються цифри, які дають приблизне уявлення про число тих, що повернулись на батьківщину. Наприклад, у Горлицькому повіті на початку 1946 р. нараховувалось більше 400 таких сімей [54, с. 10 – 11]. За іншими даними в п'яти повітах нараховувалось 137 сімей. Значна частина тих, що все-таки змогли повернутись додому, більше не сиділи склавши руки й не чекали нової наруги й виселення. Пограбовані радянськими й польськими властями закерзонці масово вливались в лави УПА, самі палили й нищили своє добро та йшли в ліси. Наприклад, евакуйований в Одеську область Михайло Федок вступив у повстанський загін і невдовзі під його командуванням вже воювало більше 200 чоловік. Саме його загін найактивніше боровся проти насильницької депортації українського населення з Горлицького повіту [54, с. 10 – 11]. Але крім безпосередньої участі їх у протидії депортації набагато важливішу роль відігравали розповіді переселенців про дійсну радянську дійсність. Це було важливим фактором, що гальмував переселення.

Польська адміністрація, яка вперше за останні 600 років отримала можливість вирішити українське питання хоча б на Закерзонні не збиралась спостерігати за поверненням українців на цю територію. Для відселення в УРСР всіх українців, які отримали евакуаційні листи й не покинули Польщу або нелегально повернулись туди було прийнято рішення про відновлення депортації до 31 грудня 1946 р. [96, с. 295]

Згідно із офіційними оцінками польської влади, на теренах Закерзоння все ще залишилось проживати близько 20 000 українців, значна частина яких належала до мішаних українсько-польських родин.. Шляхом ретельного прочісування лісових комплексів силами 3, 8 і 9 дивізій піхоти Війська Польського а також прикордонниками до кінця грудня 1946 р. вдалось затримати

й виселити із Польщі ще близько двох тисяч українців Закарпаття. Це було останнє фактичне переселення в УРСР, хоча на початку 1947 р. польські власті неодноразово звертались до радянських з проханням відновити переселенчі акції [65, s. 17 – 18].

Як висловився генерал Стеца «в майбутньому не можна розраховувати на лояльність тієї людності (маються на увазі українці Закарпаття – авт.) щодо держави» [65, s. 19]. А тому виселення й подальша асиміляція були ідеальним виходом із ситуації. Невдалі спроби відновлення переселення українців до УРСР призвело до того, що у військових колах почала випрацьовуватись концепція примусового переселення залишків українського населення до інших регіонів Польщі, що й було реалізовано в рамках Акції «Вісла». В післявоєнній країні постала проблема заселення земель, прилучених після розділу Німеччини й збезлюднілих внаслідок масової депортації німців на захід. Отже поляки отримали ідеальну можливість одночасно вирішити українське питання на східному кордоні держави (навіть якщо цей кордон і не влаштував польську громадськість) та заселити понімецькі землі довкола Гданська і Щеціна. Більше того, просте переселення українців на німецькі землі і їх розосередження там дозволило максимально швидко асимілювати українців у польському середовищі на чужій землі. Вперше за більш ніж шістьсот років Польща отримувала шанс перетворитись в мононаціональний організм.

Тому 28 квітня 1947 р. о 4 год. ранку розпочалась Акція «Вісла», яка тривала до 30 липня 1947 р. У ній взяли участь 6 дивізій Війська Польського та інші воєнізовані формування. Цього разу виселення провадилось брутально і без огляду на будь-які обставини. Часу на збори родини давали від 2 годин до 20 хвилин. На понімецькі землі було виселено 140-150 тисяч як українців так і членів змішаних українсько-польських родин [65, s. 33 – 34; 96, s. 297].

Після початку вивезення були зроблені декілька спроб уже із української сторони зв'язатись із радянськими представниками та домогтись переїзду не на захід Польщі, а в УРСР. До уряду було направлено декілька колективних звернень від мешканців Лемківщини, а також окремі листівки із проханням

дозволити поселитись в УРСР. Мотивувалось воно жорстоким поводженням поляків із українцями, а також терором військових, «польських та німецьких банд» на «віднайдених землях» [54, с. 24 – 25, 232 – 233]. Проте радянська адміністрація у 1947 р. відмовилась приймати українців Закерзоння з огляду на те, що урядовий апарат, що займався переселенням, вже розпущений, а власті й так не можуть вирішити елементарні проблеми прибулих із наділенням землею, житлом, товарами першої необхідності. Більше того, у вересні 1947 р. за наказом Міністра внутрішніх справ УРСР командирам прикордонних загонів було заборонено приймати заяви українців Польщі про переїзд в УРСР, оскільки більшість із бажаючих вже були переселені в результаті Акції «Вісла» й потайки знову перебрались на радянсько-польський кордон [54, с. 280]. Це була остання в сорокових роках спроба українців залишитись на отчих землях або потрапити в УРСР.

Переселення й міграції українців Закерзоння в подальші роки відбувались у зв'язку із наступними змінами радянсько-польського кордону у 1951 р., але інтенсивність їх була набагато меншою. Зокрема в південній області УРСР було направлено 14648 чоловік працездатного населення (5810 сімей). Загалом переселенню підлягали 32066 чол. (7167 сімей) [54, с. 318 – 322, 339; 44, с. 350 – 351].

На території УРСР міграція закерзонців продовжувалась, але відбувалась набагато рідше, оскільки на Східній Україні закерзонців майже не залишилось після самовільного виїзду та голоду 1947 р. Ті ж, що залишились, були наділені майном, житловими приміщеннями, присадибними ділянками.

Підсумовуючи вище сказане варто зазначити, що:

– програма розселення новоприбулих громадян УРСР випрацьовувалась на основі прагнень держави залучити в промисловість і сільське господарство людських ресурсів у тих районах, що були найбільше зруйновані війною. Проблема забезпечення закерзонців житлом та землею в такому разі сприймалась як другорядна;

– державні органи не виділили належних ресурсів на забезпечення прибулих житлом. Та дециця, що була спрямована на потреби переселенців, розбазарювалась, розкрадалась або використовувалась не за прямим призначенням у всіх регіонах УРСР;

– властями не було враховане цілком логічне прагнення переселенців отримати землю у приватне користування, як це обіцяли міждержавні угоди. Натомість їх чекало усупільнення майна та колгоспна праця одразу у східних областях УРСР і дещо пізніше у Західній Україні;

– владними структурами не було продумано жодних соціальних, моральних та матеріальних стимулів, які б полегшили проживання депортованих в УРСР, зокрема на території східної та південної частин УРСР. Численні документи носили радше декларативний, а не прикладний характер;

– єдиним засобом, що змусив би людей залишитись на місці призначення були звичні для радянської влади силові методи;

– властям не вдалось реалізувати свою програму розселення депортованих в УРСР. В подальшому уряд й надалі прагнув переселити значну кількість людей на шахти й заводи сходу України, проте це здійснювалось вже не примусовим поселенням, а рядом як командно-адміністративних заходів (примусове направлення на роботу, наявність квот на постачання учнів до фабрично-заводських училищ, які опісля примусово залишались працювати на сході та ін.), так і економічних засобів (порівняно висока заробітна платня на промислових гігантах сходу порівняно з майже безоплатною безпаспортною кріпаччиною колгоспів). Врешті дуже значна частина тих, хто мав зв'язки із ОУН чи УПА на Закарпатті, самі тікали на Донбас, надіючись "розчинитись" у велелюдних всесоюзних будовах та промислових гігантах, де не таким дієвим та всеохоплюючим був контроль НКВС. Така міграційна політика проводилась радянським керівництвом ще довгими десятиліттями.

Результатом такої політики були подвійні й потрійні самовільні чи примусові переселення депортованих, що призвели до великих матеріальних втрат, зростання захворюваності та смертності серед переселенців, не говорячи

вже про психологічну та моральну складову цього питання. Були розірвані родинні та сімейні зв'язки, налагодження яких зайняло тривалий час, а подекуди й було неможливе з огляду на те, що людей не поселяли компактно відповідно як це було на місці попереднього проживання.

ВИСНОВКИ

Міждержавні стосунки України та Польщі наприкінці ХХ століття чи не вперше за останній вік вийшли на рівень, коли взаємовигідна співпраця в економічній та політичній сферах, широкий культурний обмін замінили собою вперту конфронтацію, якою була насичена вся перша половина ХХ століття. Підписаний у 1992 р. «Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво» закріпив не тільки політико-правові й економічні моменти, але й визначив в наших державах відповідно до міжнародних стандартів права національних меншин на збереження, розвиток і вираження етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності поляків в Україні і українців у Польщі [97].

Важливим документом, що безпосередньо торкався подій, аналізованих у кваліфікаційній роботі, була Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» підписана Президентом України Л.Кучмою та Президентом Польщі А.Квасневським. В ній зокрема говориться «Не можна забути... жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція "Вісла", що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи однобічний виклад цих фактів у наш час не пом'якшить болю скривджених і їх близьких і не сприятиме поглибленню порозуміння між нашими народами... Інтерпретацією нашої спільної історії, її непростих періодів мають займатися фахівці, які у атмосфері відкритості ретельно вивчать події минулого й дадуть їм об'єктивні оцінки... На порозі ХХІ століття пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє!» [98].

В сучасності Польща є одним із основних донаторів, які забезпечують Україну зброєю, боєприпасами під час російсько-української війни, що розпочалась у 2014 р.

Підписання таких Заяв не тільки раз і назавжди підкреслює неприпустимість використання депортацій як засобу вирішення міжнаціональних та міждержавних інтересів, вона закликає досліджувати це та інші важкі питання спільної історії, без вивчення і аналізу яких нереальне налагодження дружніх і добросусідських відносин двох сусідніх слов'янських народів. Тому, працюючи над нашим дослідженням, було поставлено мету зробити науковий аналіз і дати об'єктивну й незаангажовану оцінку одній із наболілих проблем спільної українсько-польської історії. Проведена робота, під час якої були проаналізовані дослідження вітчизняних та зарубіжних істориків, опрацьований ряд державних та обласних архівів, дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Демократичні країни – лідери тогочасного світу й учасники антигітлерівської коаліції США та Великобританія – знали про депортацію українського населення. Однак вони не вважали цю депортацію достатньо вагомих аргументом, щоб поспувати відносини з Радянським Союзом.

2. Якщо на початку депортації принцип добровільності дотримувався хоча б у дуже мінімальній кількості, то наприкінці її він був цілковито відсутній і виселення людей відбувалось під повним примусом і контролем польських військових.

3. Наслідком антигуманного способу проведення депортації була загибель кількох тисяч ні в чому не винних людей. І якщо в Польщі підрахунком поляків, що загинули в середині ХХ ст. займаються спеціально створені й профінансовані державні інституції, то в Україні це питання в зародковому стані. Тож кількість загиблих на Закерзонні українців протягом та після Другої світової війни на сьогодні не підрахована навіть приблизно.

4. Внаслідок депортації величезна кількість нерухомого майна, худоби, реманенту, продовольчих запасів була розграбована, знищена, спалена. Дуже багато сімей виїжджали в СРСР практично не маючи жодного майна. В подальшому соціальна, економічна, побутова адаптація цих людей була набагато

важчою, ніж вона могла б бути за умови дотримання принципу добровільності, що був закладений в українсько-польській угоді про евакуацію населення.

5. В УРСР не був створений ефективний чиновницький апарат для керівництва процесом розселення й наступної соціальної, економічної та побутової адаптації. Складається враження, що чиновники більше займались статистикою (завжди неточною) й написанням звітів, ніж самою роботою.

6. В урядових колах не було випрацювано реалістичної й дієвої програми розселення депортованих, яка б включала наявність вільного житла, не зайнятих колгоспами земель, робочих місць. Не було продумано жодних соціальних, моральних та матеріальних стимулів, які б змусили закерзонців залишитись жити в найбільш знищених східних, південних і центральних областях України. Єдиним засобом, що змусив би людей залишитись на місці призначення були звичні для радянської влади силові методи. Наслідком такої політики були постійні міграції закерзонців на Західну Україну, що призводило до повної втрати майна, численних смертей серед дітей та літніх людей.

7. На Західній Україні, як і в інших регіонах, характерними були постійні затримки з надання житла. Земля виділялась здебільшого в менших розмірах, ніж це було на Закарпатті. Держава не надала дієвої допомоги у ремонті житла, не виділила необхідної кількості будівельних матеріалів. Більшість з цих речей було нереально придбати через їх постійний дефіцит.

8. Щодо соціальної адаптації, то примусове залучення людей у колгоспи, а абсолютна більшість закерзонців за професією були землеробами, аж ніяк не сприяло швидкому налагодженню життя на новому місці. Низька ж оплата праці не дозволяла зробити ремонт житла й господарських будівель, придбати найнеобхідніші речі, в достатній кількості продукти харчування.

9. Ще одним наслідком депортацію була втрата величезної етнічної території, земель Галицько-Волинського князівства, зрештою, самих княжих столиць – Перемишля й Холма. Протягом всієї історії Україна не мала прикладу втрати такої великої частки етнічної території протягом такого короткого терміну. Все те, що впродовж століть на Закарпатті було українським, майже

одномоментно стало польським. Зникли великі й самобутні етнографічні групи українського народу – холмщаки й лемки, надсянці й підлящуки. В сучасності нащадки пробують зберегти самобутню культуру предків, проте без батьківщини це не повнокровне життя давніх звичаїв і традицій, а швидше виживання й поступове зникнення.

Підсумовуючи вище сказане, ми лише констатуємо, що під час проведення депортації держава не виконала практично жодної із даних нею обіцянок, окрім проведення самої депортації. Кинуті напризволяще в умовах чужого їм соціального ладу, закерзонці ще довгий час залишались найбільш бідними матеріально й соціально й психологічно чужими в УРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Лемко Г. Акція "В" – глум з гуманності // Лемківський календар на 1972 рік. Торонто: Вид-во Організації оборони Лемківщини, 1972. 51-54 с.
2. Дупляк М. У 35-ту річницю трагедії Лемківщини. // Альманах УНО. Нью-Йорк, 1983. С.177-179.
3. Галан Р. Без права на повернення (До 50-річчя виселення лемків). // Лемківський календар. 1997. Львів: Фундація дослідження Лемківщини, 1996. С. 31-38.
4. Заброварний С. Акція “Вісла” – геноцид української меншини // Український альманах. 1997. Об’єднання українців Польщі. Варшава, 1997. С.74-77
5. Кульчицький Ю. Вигнання (Вавелонська неволя). // Український альманах. 1997. Об’єднання українців Польщі. Варшава. С.67-73.
6. Лемківщина. Земля – історія – культура. Під заг. ред. Струмінського Б. О. Т.І. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Б.М.В., 1988. 568 с.
7. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни (1944–1984 рр.). Нью-Йорк–Сідней–Париж–Торонто. 1990. 403 с.
8. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег–Торонто: Б.М.В. 1989. 466 с.
9. Красовський, І. Солинко. Д. Хто ми, лемки... Львів: Ред.-вид. відділ обласного управління по пресі, 1991. 48 с.
10. Оленич І. Доля Лемківщини. Львів: “Каменярь”, 1992. 120 с.
11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либіль – Військо України, 1994. Кн. 2. С. 502-546.
12. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. 440 с.
13. Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. Київ: видання Української Видавничої

Спілки, 1999. 192 с.

14. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945рр. Львів: Жовківська друкарня видавництва Отців Василян “Місіонер”, 1996. С.5-25.

15. Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: зб. наук. Праць. – Т.2 / упоряди. М.М.Кучерепа; За аг. ред.. М.М.Кучерепа. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 428 с.

16. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салук А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с. : іл.

17. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 2. Чернівці : Букрек, 2014. 900 с.: іл.

18. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 3. Чернівці : Букрек, 2015. 960 с.: іл.

19. Депортовані чи репресовані? Документи, статті, спогади. Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1994. 120 с.

20. Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла").Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. Львів: Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. 132 с.

21. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. Вип. 2: Депортації 1944 – 1951. Львів, 2007. 294 с.

22. Україна-Польща: важкі питання. Т.1-2. Матеріали II міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках”. Варшава, 11-12

жовтня 1997 року. Об'єднання українців у Польщі. Світовий союз воїнів Армії Крайової. Варшава: Тирса, 1998. 232 с.

23. Україна-Польща: важкі питання. Т.3. Матеріали III міжнародного наукового семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. Луцьк, 20-22 травня 1998 року. Об'єднання українців у Польщі. Світовий союз воїнів Армії Крайової. Варшава: Тирса, 1998. 268 с.

24. Україна-Польща: важкі питання. Т.4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8-10 жовтня 1998 року. Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі. Варшава: Тирса, 1999. 348 с.

25. Україна-Польща: важкі питання. Т.5. Матеріали V міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Луцьк, 27-29 квітня 1999 року. Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі. Варшава: Тирса, 2001. 360 с.

26. Україна – Польща: важкі питання: матеріали VII Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни», 24-26 травня 2000 р., Луцьк. Т.7. / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 300 с.

27. Україна – Польща: важкі питання: матеріали VIII Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 6-8 листопада 2000 р., Варшава. Т.8. / наук. і заг. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. 342 с.

28. Україна – Польща: важкі питання. Т.9. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 6 – 10 листопада 2001 р./ Наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: ВМА «Терен», 2004. 496 с.

29. Україна – Польща: важкі питання. Т.10. Матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26 – 28 квітня 2005 р. Світовий союз воїнів Армії Крайової: «Тирса», 2005. 370 с.

30. Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15-16 квітня 1999 року Тернопіль: Лілея, 1999. 250 с.
31. Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття.” Чернівці, 16-18 жовтня 2000 р. Доповіді та повідомлення./ Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори: Л.Винар, Ю.Макар. Чернівці: Рута, 2001. Т.2. 346 с.
32. Дрозд Р. Акція “Вісла” – метод вирішення української проблеми в Польщі. // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції "Вісла"). Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. С.19-23.
33. Дрозд Р. Основна мета акції "Вісла" / Роман Дрозд. // Акція "Вісла" у контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.) Івано-Франківськ: Івано-Франківська обласна друкарня, 1999 р. С.41-53.
34. Романюк Р. До причин загострення польсько-українських стосунків на Холмщині під час Другої світової війни. // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції "Вісла") Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 14-17 травня 1997 року. Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. С. 53-66.
35. Лобас-Данилиха Н. Майнові розрахунки органів радянської влади із переселенцями з Польщі у 1944-1950-х роках (На матеріалах західних областей України). // Етнічна культура українців / За заг. Ред.. М. Глушка. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. С. 101-111.
36. Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Волині і Холмщині під час Другої світової війни // Питання історії України : Збірник наук. статей. Т. 6. Чернівці : Зелена Буковина, 2003. С. 181–184.
37. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття. Історико-

політична проблематика. Львів: МПП „Букрек”, 2003. 88 с.

38. Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.). Монографія – Київ: Атіка, 2004. 348 с.

39. Макарчук С. А. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні в 1944–1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. (На пошану проф. Володимира Здоровеги). Львів, 2000. Вип. 3. С. 177–187.

40. Макарчук С. А. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944-1947 рр. // Наукові записки: Історичні науки. Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2003. С. 281-287.

41. Боднарчук Ю. Економічний стан українських господарств Закарпаття напередодні їх депортації // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія : Історія [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка] Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 3. С. 157–168.

42. Боднарчук Ю. Кількісна характеристика та зони проживання української локально-етнографічної групи – надсянців на території Польщі напередодні їх виселення в УРСР (1944–1946) // Наукові записки ТНПУ. Серія: Історія [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка] Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. Вип. 1. С. 154–158.

43. Кабачій Р. Переселення українців з Польщі у Миколаївську область у 1944–1946 рр. // Rocznik Europejskiego Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów. T. 1. Warszawa, 2002. S. 135–143.

44. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. T.1. Dokumenty 1944-1945. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. 336 s.

45. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. T.2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. 400 s.

46. Motyka Grzegorz, Wnuk Rafał. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945-1947. Warszawa: Oficyna wydawnicza VOLUMEN, 1997. 232 s.

47. Motyka G., Wnuk R. Próby porozumienia Polsko-Ukraińskiego wobec zagrożenia

sowieckiego w latach 1945-1947. // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції "Вісла"). Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. С. 44-51.

49. Partach C., Lada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. Toruń, 2003. 412 s.

48. Pisulinski J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. Przeszow, 2009. 588 s.

50. Drozd R. Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej. // Ukraina-Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcją Romana Drozda, Romana Skeckowskiego, Mykoły Zymomrji. Koszalin, 1999. S.133 - 158.

51. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. Warszawa. Tyrsa, 2001. 308 s.

52. Drozd R. Przesiedlenia ludności ukraińskiej w 1947 r. w założeniach organizacyjnych I w praktyce. // Polska i Ukraina po II wojnie światowej. Pod redakcją Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszów, wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. S. 223 – 242.

53. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1996. 752 с.

54. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.2. 1946 – 1947 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 1998. 540 с.

55. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.3. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян "Місіонер", 2002. 380 с.

56. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944-1947 рр.). Тернопіль: «Воля», 2004. 340 с.

57. Онуфрійчук М. Солонина грудка Холмської землі: повість. Луцьк: Надстир'я, 2000. 156 с.

58. Попко О. Було таке українське село. Історико-етнографічний нарис холмщанського села Степанковичі. Тернопіль: Мандрівець, 2000. 164 с.
59. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 1464. 39 арк.
60. Misilo E. Wstęp. // Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. T.1. Dokumenty 1944-1945. Warszawa: "Oficyna Wydawnicza "Archiwum Ukraińskie", 1996. s. 5-16.
61. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
62. Історія України. Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів: Світ, 1996. 488 с.
63. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. Т.ІІІ. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто. Об'єднання надбужанців, 1994. 735 с.
64. Motyka Grzegorz. Tak było w Bieszczadach. Warszawa: Oficyna wydawnicza VOLUMEN, 1999. 551 s.
65. Misilo E. Akcja "Wisła". Dokumenty. Warszawa: Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy "Tyrsa", 1993. 524 s.
66. Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944 – 1945 рр. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 2: Депортації 1944-1951. Львів, 2007. С. 54 – 71.
67. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та балканських країн. ХХ століття: Підруч. для вищих навч. закл. К. : Генеза, 2005. 816 с.
68. Макарчук С. Втрата Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави. Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу // Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю початку виселення українців з території Польщі в 1944 – 1946 рр. (Тернопіль, 24 вересня 2004 р.). Тернопіль : «Воля», 2004. С. 5 – 14.

69. Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. Львів : Каменяр, 1998. 222 с.
70. Косик В. Україна під час Другої Світової війни 1938 – 1945. Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1992. 729 с.
71. Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: невідомі документи з архівів спецслужб / Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України. Варшава; Київ : В. в. 2000. 008 с.
72. Гонтар Т. Політика Уряду УРСР щодо переселенців з Польщі у 40-х роках ХХ ст. // Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю початку виселення українців з території Польщі в 1944 – 1946 рр. (Тернопіль, 24 вересня 2004 р.). Тернопіль : «Воля», 2004. С. 15 – 24.
73. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944 – 1996 рр.) (Етносоціологічні дослідження). Львів : Центр Європи, 1997. 176 с.
74. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. К., 2009. 387 с.
75. Кіцак В. Політика польських властей та польських підпільних організацій щодо українців у 1944 – 1946 рр. // Матеріали наукового семінару молодих вчених «Україна – Польша: уроки Другої Світової війни» (27 лютого 2003 р.) та ІV міжнародної наукової конференції молодих вчених «Україна – Польша: шлях до європейської співдружності» (15 – 16 травня 2003 р.) Тернопіль, 2003. С. 18 – 33.
76. Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений Батьківщини / Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. Луганськ : Янтар, 2007. 160 с.
77. Кіцак В. Соціально-економічна адаптація українців, переселених з Польщі до УРСР // Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 60-річчю початку

виселення українців з території Польщі в 1944 – 1946 рр. (Тернопіль, 24 вересня 2004 р.). Тернопіль : «Воля», 2004. С. 52 – 67.

78. Снегирьов В. Тече «Вісла» до Донбасу. Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність», 2009. 136 с.

79. Сергійчук В. Український Здви́г. Кн. 1. : Закерзоння (1939–1947). К. : Українська видавнича спілка, 2004. 840 с.

80. Білас І. Механізм депортації українського і польського населення в 1944 – 1946 роках // Золоті ворота. 1992. № 2. С. 180 – 191.

81. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 10. 53 арк.

82. Polska i Ukraina po II wojnie swatowej. Pod redakcja Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszow, wydawnictwo Wyzszej szkoły pedagogicznej, 1998. 358 s.

83. Хомра У., Секела М. Переселення українців з польського прикордоння в 40-х роках: розселенський аспект // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів-Холм, 17-19 вересня 1994 року. Львів: Жовківська друкарня видавництва Отців Василян “Місіонер”, 1996. С.148-154.

84. Центральний держархів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 11. 46 арк.

85. Центральний держархів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 9. 19 арк.

86. Центральний держархів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1, Спр. 27. 88 арк.

87. Центральний держархів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 38. 61 арк.

88. Центральний держархів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 24. 56 арк.

89. Держархів Тернопільської області. Ф. Р. 1833. Оп. 1. Спр. 780. 186 арк.

90. Держархів Тернопільської області. Ф. Р. 1833. Оп. 5. Спр. 30. 150 арк.

91. Польша та Україна у 30-40-х рр ХХ століття. Невідомі док.-ти з архівів спец. служб. Переселення поляків та українців. 1944-1946. Т.2. Варшава-Київ, 2000. 1008 с., іл.
92. Голод в Україні. 1946-1947. Документи і матеріали. Київ-Нью-Йорк: видавництво М.П.Коць, 1996 376 с.
93. Бухало Г. Холмський край наш український. Рівне: АТ "Рівненська друкарня", 1994. 48 с.
94. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Документи і матеріали. Львів: Львівська книжкова фабрика "Атлас", 1991. 448 с.
95. Держархів Тернопільської області. Ф. Р. 1833. Оп. 1. Спр. 740. 65 арк.
96. Sowa A.L. Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.
97. Договір про добросусідство, дружін відносини і співробітництво між Україною та Республікою Польша // Політика і Час. 1992. № 7-8. С. 9-13.
98. Спільна Заява Президентів України і Республіки Польша «До порозуміння і єднання» // Урядовий кур'єр. 1997. 24 травня. С. 2-3.